

Канстытуцыя 3 мая і «Ўзаemныя Заручыны Абодвух Народаў» 1791 г.

1 Рэформа ладу польска-літоўскае Рэчы Паспалітае, якую распачаў Чатырохгадовы Сойм (1788–1792), мусіла вызначыць сваё стаўленне і да асноўнага пытання — узаемаадносін Кароны Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага. У гэтым складаным пытанні на Чатырохгадовы Сойме выявіліся дзве процілеглыя пазіцыі. Абедзве яны караніліся ў далёкай мінуўшчыне. Вось жа, ад пачатку сутыкаліся міжсобку унітарная канцэпцыя, якая прадугледжвала ўтварэнне з Кароны і Вялікага Княства аднароднае дзяржавы, і канцэпцыя захавання дзяржаўнае асобнасці Літвы, з'яднанае уніяй — напачатку персанальнай, але не заўсёды — з Польшчаю.

Люблінская унія 1569 г. — кансенсус, дасягнуты пасля доўгіх і драматычных спрэчак — была кампромісным раешненем. Створаная тады Рэч Паспалітая Абодвух Народаў спалучала ўмацаванне сувязі Кароны і Вялікага Княства з захаваннем іх палітычнае суб'ектнасці. Трываласць федэрациі забяспечвала адзінства найвышэйших уладаў: супольнага манарха, адначасова караля і вялікага князя, абіранага на супольнай элекцыі, і супольнага сойму; а суб'ектнасць кожнага з яе складнікаў забяспечвала дваістасць цэнтральных установаў, асобныя скарб, войскі, судовыя сістэмы, нарэшце, уласныя сістэмы права. У Вялікім Княстве такой сістэмаю быў створаны самім літвінамі і пацверджаны каралём Жыгімонтам III Вазам на каранацыйным сойме III Статут Літоўскі 1588 г. Ён не толькі быў кадыфікацыяй (выдатнаю,

дадамо) судовага права, але змяшчаў і палажэнні, якія нармавалі правы станаў і палітычны лад Вялікага Княства. У свядомасці літоўскае шляхты III Статут зрабіўся юрыдычным выразнікам дзяржаўнае самастойнасці Літвы. Ён не быў, аднак, выразнікам сепаратызму, бо хоць пра унію з Каронай у ім адкрыта і не згадвалася, яна вынікала з шэрагу нормаў, якія тычыліся, сярод іншага, правядзення супольных соймаў. Апроч таго, зацвярджаючы яго, Жыгімонт III перасцярог, што «гэты новапрапаўлены Статут ані ў чым не можа супярэчыць саюзам і спісам Уніі, шкодзіць ім і парушаць іх»¹.

Далейшае супольнае жыццё Кароны і Вялікага Княства, нягледзячы на нелады, супярэчнасці і нават вострыя канфлікты, як у 1655 г., збліжала «палітычныя народы», г. зн. паноў і шляхту абедзвюх краін. Прайэсы культурнае паланізацыі магнацтва і шляхты Вялікага Княства не вялі, аднак, у XVII–XVIII стст. да атаясамлення іх з польскаю шляхтай. Пасля 1697 г., калі ўхваленае *Coaequatio iurium* зраўнула правы літоўскае шляхты з кароннаю, уніфікавала сістэму ўстановаў у абедзвюх краінах і санкцыянувала ўвядзенне ў якасці дзяржаўнай мовы польскае замест старабеларускае мовы², у «палітычным народзе» Вялікага Княства пачала фармавацца двухуздоўневая нацыянальная свядомасць. Яе можна выразна назіраць у часы Асветніцтва. Палягала яна, кажучы як найсцілій, у тым, што «літвіны», адрозніваючыся ад жыхароў Каралеўства Польскага — «каронных», разам з імі прызнавалі сябе за «палякаў». Гэтых назваў не варта разумець у сучасным разуменні «літвін» азначае (яшчэ з глыбіні XIX ст.) жыхара Вялікага Княства, незалежна ад таго, ці ён быў этнічна і культурна літоўцам, беларусам ці палякам. А «паляк» — грамадзянін даўняе Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў, незалежна ад таго, паходзіў ён з Кароны ці з Вялікага Княства³.

Літоўска-беларуская шляхта, таксама спаланізаваная, барапіла асобнасць «літоўскае правінцыі» — назва, якая выступае ў XVIII ст. наперамену з тэрмінам «Вялікае Княства» і спасылаецца на акт Люблінскай Уніі як падставы фармальна раўнапраўнага саюза абодвух народаў. Пачуццё літоўскай асобнасці, як сведчыць у сваіх дзённіках князь Міхал Клеафас Агінскі, ішло поруч з прызнаннем вяршэнства дзяржаўнай сувязі федэрацыйнае Рэчы Паспалітае. Гэтую унійную

свядомасць процістаўлялі тэндэнцыям, якія імкнуліся да дзяржаўнай цэнтралізацыі⁴.

2. У сучаснай гісторыяграфіі сутыкненне унітарных тэндэнцыяў з федэральнымі ў часы Чатырохгадовага Сойму акрэслі, аналізуячы шэраг канстытуцыйных праектаў, Эмануэль Раствароўскі⁵. Далей пытannем польска-літоўскай уніі ў станіслаўскую эпоху заняліся паралельна Ежы Малец⁶ і Ежы Міхальскі⁷. З іхніх разваг вынікае, што Станіслаў Аўгуст, прыхільнік мадэлі сучаснай дзяржавы, ад пачатку свайго панавання лічыў дзяржаўны дуалізм Рэчы Паспалітай анахранізмам, што не раз вызываў⁸. Ужо ў 1766 г. ён даручыў распрацаваць праект канстытуцыі пад назвай «*Ucalenie unii Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską*» [«З’яднанне уніі Вялікага Княства Літоўскага з Каронай Польскай»]. Праект прадугледжваў з’яднанне абедзвюх створаных у 1764 г. каронных вялікіх камісіяў (скарбовай і вайсковай) з літоўскім і прапаноўваў пашырыць функцыі канцлероў і падканцлероў каронных і літоўскіх на ўсю Рэч Паспаліту. Праект напаткаў апазіцыю з боку Чартарыскіх. Супроць яго выступіў і каралёў брат Міхал Панятоўскі. У дзённіковых нататках Станіслава Любамірскі, зяць Аўгуста Чартарыскага, ацэньваў каралеўскі праект як «скасаванне уніі», «сапраўднае *eversionem status* [дзяржаўны пераварот]». У выніку кароль ад праекту адступіўся, але сваёй думкі не змяніў⁹.

Пасля першага падзелу і паклікання ў 1775 г. Пастаяннае Рады кароль збіраўся сканцэнтраваць справы войска ў Вайсковым Дэпартаменце Рады, а скарбовыя — у Скарбовым Дэпартаменце. Аднак, дзякуючы рашучаму супраціву Антонія Тызенгаўза, падскарбія надворнага літоўскага, што спалучаў ролю лідэра рэгалістычнае партыі ў Літве з абаронай правоў і асобнасці ладу ды права Вялікага Княства, якую ён вёў ад пачатку сваёй публічнай дзейнасці, захавалася асобнасць Літоўскай¹⁰ (а ў выніку і Каронай) Скарбовай Камісіі. У выніку Скарбовы Дэпартамент не атрымаў рэальнае ўлады, а «Станіслаў Аўгуст мусіў часова пакінуць мілую ягонаму сэрцу ідэю поўнае цэнтралізацыі выканаўчае ўлады ў Рэчы Паспалітай»¹¹. Не ўдалася і зробленая каралём спроба уніфікацыі права Рэчы Паспалітае. Праект кадыфікацыінае камісіі з бытым каронным канцлерам Анджэем Замойскім на чале, вядомы як Збор Законаў, быў адхілены соймам у

1780 г., пераважна ў выніку апазіцыі літоўскае шляхты, якая бараніла непарушнасць Статута Літоўскага¹². На працягу ўсяго гэтага перыяду літвіны надалей дамагаліся «захавання уніі ў нязмененай форме, пакідання ўсялякіх асобнасцяў — як у сферы [дзяржаўнага] ладу, так і судовага права»¹³. Нягледзячы на гэта, кароль працягваў снаваць планы найшчыльнейшага з'яднання Кароны і Літвы. Распрацоўка канстытуцыі Чатырохгадовым Соймам здавалася для гэтага зручнай нагодай.

Паралельна і напачатку незалежна ад гэтае манархічнае уніфікацыяне плыні, патрэбу цэнтралізацыі дзяржавы падкрэслівала радыкальная рэфарматарская плынь. Яе ідэолаг і абаронца ксёндз Гуга Калантай патрабаваў супольнае цэнтральнае адміністрацыі і уніфікацыі права. Ён выказваўся за тое, каб Скарбовы Дэпартамент Пастаяннае Рады, якая на той час яшчэ існавала, сканцэнтраваў у сваіх руках кіраванне абодвумя скарбамі. «Вайсковы Дэпартамент займаецца наглядам за войскам абодвух народаў, Адукцыйная Камісія кіруе адукцыяй у Кароне і Літве; чаму ж Скарбовому Дэпартаменту не трymаць у сваіх руках кіравання абодвумя скарбамі»¹⁴, — пісаў ён у «Лістах Ананіма» (1788). Уніфікацыя, аднак, не павінна была адбыцца коштам ушчымлення Вялікага Княства. Падкрэсліваючы роўныя права Кароны і Літвы, Калантай пррапанаваў, каб палова радных (кансыліяраў), якія меліся ўвайсці ў склад Дэпартамента, паходзіла з Літвы, а палова — з Кароны. Супольнымі павінны былі быць таксама судовае права (ён называў яго цывільным) і вялікія камісіі: «Паколькі ўсе народы Карапеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага адну складаюць Рэч Паспалітую, — пісаў ён у 1790 г. у «Палітычным праве польскага народа», задуманым як гатовы праект, прызначаны для пакліканай Чатырохгадовым Соймам Дэпутацыі дзеля паляпшэння формы праўлення, — то адно будзе для ўсіх цывільнае права, то бок Статут, складзены для Вялікага Княства Літоўскага, да якога дэпутаваныя з абодвух народаў далучаць збор канстытуцыяў, што змяшчаюць у сабе цывільнае права, складзенае для абодвух народаў». Да уніфікацыі павінен быў прычыніцца і пррапанаваны Калантаем прынцып, паводле якога ўсе ўрадавыя акты павінны былі складацца выключна на польскай мове. Гэтаксама навучанне ва ўсіх школах павінна было ад-

бываца толькі на польскай мове, «за выключэннем духоўных навук, якія патрабуюць мовы, згоднае са сваім абрадам»¹⁵.

Імкнучыся да уніфікацыі палітычнага ладу, Калантай выказваўся за аднастайную для ўсіх Рэчы Паспалітая цэнтральную адміністрацыю і за скасаванне альтэрнаты саймавання (правіла, паводле якога кожны трэці сойм мусіў адбывацца ў Горадні). Соймы меліся б заўсёды адбывацца ў Варшаве. Як сталіца, Варшава належала б да ўсіх трох правінцыяў, прызначаючы 1/3 сплачваных ёй падаткаў на скарбовыя выдаткі Вялікага Княства¹⁶. Толькі ў пытанні судовага ладу Калантай выказваўся за ўтварэнне асобных трывалалаў і асэкарскіх судоў для кожнае з трох правінцыяў¹⁷. Гэтую прынцыпавую пазіцыю ён пацвердзіў у рукапісе «Пра сойм» (які застаўся ў рукапісе): «Калі мы хочам трывала быць вольнымі, памятайма, што нам трэба лучыць, а не раздзяляць, мы павінны мець адну сталіцу нашае вольнасці: адно войска, скарб і іншыя магістратуры павінны быць супольныя для абодвух народаў»¹⁸.

У літаратуры звярталася ўвага на супяречнасць паміж гэтымі прапановамі і высновай, змешчанай у тым жа «Палітычным праве» (раздз. III, арт. IV Кардынальных Законаў), дзе Калантай пісаў: «Паколькі дзяржавы Рэчы Паспалітай складаюцца з разнастайных народаў, якія далучыліся да Кароны Польскай паводле добраахвотнае ўмовы, асабліва ж Вялікае Княства Народа Літоўскага, то ўсе варункі, якія сабе гэтае Княства Літоўскага абумоўлівалі на сойме *unionis* [саюза] як для ўсяго літоўскага народа, так і для канкрэтных асабаў, маюць быць непарушнымі і захаванымі ў цэласці. Змена альбо паправа гэтых варункаў не можа наступіць інакш, як толькі з аднаголоснае згоды ўсіх паслоў на моцы інструкцыяў, дадзеных ваяводствамі»¹⁹.

Аналізуячы гэты тэкст, Е. Малец прыходзіў да высновы, што Калантаю «тут важна было захаваць стасунак уніі, ад якое літвіны ніколі свядома не адмовіліся б, аднак пры фактычным увядзенні... прынцыпаў, якія цэнтралізуюць дзяржаўны апарат»²⁰. З развагаў Г. Калантая, аднак, адназначна вынікала, што рэформа, якая мелася ператварыць Рэч Паспалітую ў цэнтралізаваную унітарную дзяржаву, павінна была наступіць не толькі з аднадушнае згоды паслоў на вальным сойме, але пасля папярэдняга ўхвалення соймікамі, выражая-

нага ў пасольскіх інструкцыях і скіраванага ў тым жа напрамку. Г. Калантай, які быў і дасведчаным тактыкам, мусіў здаваць сабе справу, што дасягнуць такое мэты практычна немагчыма. Я мяркую, што гэтае выказванне трэба трактаваць як дэкларацыю аб намерах перад выбарамі ў лістападзе 1790 г. другога складу паслоў на Чатырохгадовы Сойм. Яна мелася пераканаць літоўскіх выбарцаў, што рэформа дзяржаўнага ладу не будзе ім накідацца, а будзе выразам і іх уласных, свабодна прынятых пастановаў. Мэта Калантая заставалася нязменнаю. Адмысловую публікацыю прысвяціў яму звязаны з Калантаем ксёндз Францішак Салезы Язерскі. Яна называлася «*Wzmianka krótka o zjednoczeniu Księstwa Litewskiego z Królestwem Polskim w duchu jedności i równości*» («Кароткая згадка пра аб'яднанне Княства Літоўскага з Карапеўствам Польскім у духу еднасці і роўнасці») (1790). Яе аўтар даводзіў, як піша Е. Міхальскі, «карты стаючыся вельмі наягнутымі юрыдычнымі і гісторычнымі аргументамі»²¹, што аб'яднанне Польшчы і Літвы — гэта як «прышчэпліванне ў садах дрэва ў дрэва, дзе з падвойнага дрэўца паўстае толькі адна расліна. Літоўскія краі — гэта польская зямля, а польскія правінцыі ў свою чаргу — зямля літоўская»²².

Звернем тут увагу на істотную розніцу паміж інкарпацыйнай праграмай перыяду «выканання законаў», калі ў другой палове XVI ст. некаторыя малапольскія паслы патрабавалі замяніць назvu «Літва» пасля інкарпарацыі Вялікага Княства ў Карону назваю «Новая Польшча», і уніфікацыйнай і цэнтралізацыйнай праграмай часоў Асветніцтва. Гэтая апошняя імкнулася да стварэння маналітнае дзяржавы, але не шляхам інкарпарацыі, а на грунце раўнапраўнасці злучэння абедзвюх яе складовых частак.

3. Гэтыя унітарныя тэндэнцыі сутыкаліся з перашкодамі, якія вынікалі з моцнае унійнае традыцыі, грунтаванае на прызнанні палітычнае суб'ектнасці Кароны і Літвы. Гэта знайшло выраз у тэкстах праектаў канстытуцыйнае камісіі, пакліканага 7 верасня 1788 г. Соймам — Дэпутацый для паляпшэння формы праўлення на чале з маршалкам надворным літоўскім Ігнацыем Патоцкім. Дыктавалі іх і погляды на палітычныя рэаліі, якія спасыяліся на *sacrosancta vincula unionis* (найсвяцейшая повязі уніі). У першым праекце Ігнацыя Патоцкага ад 27 траўня 1790 г., напісаным на французскай мове,

першы артыкул абвяшчаў: «Рэч Паспалітая Польская і Вялікае Княства Літоўскае будуць заўсёды складаць федэральную дзяржаву [*un État confédéré*] паводле акту Уніі, ва ўсёй сваёй паўнаце пацверджанага [*ratifié*] гэтаю Канстытуцыяй»²³. Праект, прадстаўлены ў жніўні 1790 г. Дэлегацыяй, ішоў у тым жа кірунку, хоць рабіў большы націск на неразлучнасць і вячыстасць саюза. Не знайшлося ў ім і дакладнага акрэслення Рэчы Паспалітая як федэральнае дзяржавы. Праект пачынаўся з акрэслення ўзаемных стасункаў Кароны і Вялікага Княства. «Каронныя правінцыі і Вялікае Княства Літоўскае,— чытаем у арт. 1,— злучаныя вячыстай уніяй... як і іншыя землі, што складаюць адно цела Рэчы Паспалітая, будуць перабываць нераздзельна з гэтым сваім целам. Гэты закон мы ўрачыста прызнаём кардынальным»²⁴. Змяшчэнне гэтага запісу на чале вялікага (ажно 658 артыкулаў) праекту Кардынальных Законаў свядчыла пра вагу, якая яму надавалася.

У процілегласць тэкстам Дэпутацый, у праектах, прадыктаваных альбо інспіраваных Станіславам Аўгустам і ўкладзеных мануалістам (сакратаром-рэдактарам), якім быў на той час італьянец ксёндз Сципіёнэ П'ятолі (*Scipione Piattoli*), выразна выяўляеца унітарыстычная пазіцыя манарха. У першым праекце ягонага пяра ад 20 снежня 1790 г. патрабаванне захавання Уніі было заменена арт. 1 наступнага змесцту: «Два народы, польскі і літоўскі, будуць адгэтуль складаць толькі адзін народ [*ne seront désormais qu'une seule et même nation*]»,— такім чынам, касуюцца «ўсялякія розніцы, дваістасці ці альтэрнатывы пасадаў, званняў і рангаў». Гэтую пазіцыю, аднак, кароль правесці не здолеў. У выніку прапанаваных праправак артыкул атрымаў іншае гучанне, якое спасыялася, прынамсі на словах, на прынцыпах уніі: «Два народы, польскі і літоўскі, будуць заўсёды [а *jamais*] складаць Рэч Паспалітую Польскую паводле акту Уніі, пацверджанага гэтаю Канстытуцыяй, за выключэннем зменаў, якія будуць адзначаныя ніжэй». Гэтыя змены патрабавалі скасавання «дваістасці міністэрскіх пасадаў», і яны выклікалі пярэчанні з боку І. Патоцкага. І тут кароль саступіў, але ў сваю чаргу дамогся скасавання фармулёўкі пра вячыстыя харкітары уніі, што дапускала яе змену ў далейшай будучыні, разам з рэвізіяй асноўнага закону.

У чарговай рэдакцыі праекту, якая налічвала 86 артыкулаў, гэты фрагмент гучаў наступным чынам: «...два народы, польскі і літоўскі, будуць супольна ўтвараць [*formeront ensemble*] Рэч Паспалітую паводле акту Уніі, пацверджанага гэтаю канстытуцыяй»²⁵. Вось жа, справа лучнасці Кароны з Літвою надалей займала вядучае месца ў канстытуцыйных праектах.

Справа здавалася прадвызначанай, калі ў выніку працяглых соймавых спрэчак ад жніўня да канца снежня 1790 г. Сойм ухваліў адзіннашаць пунктаў Кардынальных Непарушных Законаў, якія маршал Станіслаў Налэнч-Малахоўскі зацвердзіў 8 студзеня 1791 г. У гэтым акце ўзаемадносінам Кароны і Вялікага Княства быў прысвечаны артыкул V. Ён сцвярджаў, што «Каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае... узаемна злучаныя вячыстай уніяй паводле ўрачыстых варункаў, назаўжды маюць заставацца ў непарушнай сувязі, лучнасці і цласці». «Вячыстая унія» не парушала палітычнае суб'ектнасці Літвы. Гэта вынікала з наступнага артыкула, які рэгуляваў, як павінны складаць свае ўзаемадносіны «абедзве дзяржавы, з якіх Рэч Паспалітая складаецца і надалей будзе складацца»²⁶.

Э. Раствароўскі надзвычай слушна падкрэсліваў, што ў ходзе канстытуцыйных распрацовак «важнае месца заняло пытанне сувязі Вялікага Княства з Каронаю», адначасова акцэнтуючы «далікатнасць справы польска-літоўскага дуалізму»²⁷. Першае, як мы бачылі, знайшло выраз у месцы, якое займала ў паасобных праектах акрэсленне названых пытанняў, другое — у разнароднасці і супярэчлівасці пазіцыяў. Цяжкасці пры ўзгадненні гэтых прынцыповых адрозненняў прынеслі плён, як на першы погляд, нечаканы. Вось жа, у чарговым, скарочаным да 25 артыкулаў, праекте, складзеным П'ятолі і датаваным лютым–сакавіком 1791 г., справа ўзаемадносін Літвы і Кароны ўвогуле знікае з поля зроку²⁸. Беручы пад увагу яе значэнне для ладу Рэчы Паспалітая, гэтага нельга вытлумачыць ані паспешлівасцю, ані абмежаванасцю калектыву, які рыхтаваў праект Канстытуцыі.

У гэтым трэба бачыць — і так мяркуе Э. Раствароўскі — тактычную хітрасць. Дадамо, што яна служыць доказам спрэкты каванасці ў палітычнай гульні, якая ішла вакол рыхтаваная канстытуцыі. Ідзецца пра сакавік–красавік 1791 г.,

калі канчатковая рэдакцыя апынулася ў руках Г. Калантая. Якраз тады ў гэтай справе паміж пазіцыямі караля і ксяндзараэферэндара, неўзабаве падканцлера кароннага, пачала акрэслівацца згода. Хоць яны зыходзілі з розных пазіцыяў, але іх лучыла даволі цеснае ўзаemадзеянне. Абодва былі прыхільнікамі ўніфікацыі і цэнтралізацыі дзяржавы. Але тактычныя меркаванні, перадусім боязь супраціву бальшыні прадстаўнікоў Вялікага Княства пры ўхваленні Канстытуцыі, дыктувалі патрэбу асцярожнасці. Найлепшым выйсцем магло здавацца прамінуль што гэтую справу, адкласці яе на потым. Напэўна, таму яе не было ў Калантаевым праекце ад 25 сакавіка 1791 г.²⁹, які называўся «Канчаткова пададзенныя законы, якія маюць складаць першы раздзел Палітычнае Канстытуцыі Польскага Народа» (*Prawa ostateczne podane, które mają składać pierwszy rozdział Konstytucji Politycznej Narodu Polskiego*). «Першы раздзел», у Калантаевым разуменні, гэта не чарговасць, а выраз вяршэнства над іншымі заканадаўчымі актамі, якія павінны былі ўрэгуляваць палітычны лад дзяржавы³⁰. Магчыма, Калантай меў на ўвазе і тое, што палітычнае канстытуцыя павінна папярэднічаць канстытуцыі маральний, эканамічны, а таксама кадыфікацыі права, пра якія ён будзе казаць у канцы чэрвеня 1791 г. як пра наступныя этапы дзяржаўнай рэформы.

І для асвечанага караля, які марыў пра «англійскі лад праўлення», і для асвечаных рэспубліканцаў, якія азіраліся на Злучаныя Штаты Амерыкі, а ў апошнія гады і на рэвалюцыйную, хоць яшчэ манархічную, Францыю, «Канстытуцыя Трэцяга мая не служыла завяршеннем паляпшэння Рэчы Паспалітае, але адкрывала шырокую перспектыву»³¹. У гэтым аспекте можна было справы — нават вельмі важныя, але спрэчныя — прамінуль у «Першым раздзеле» ці зарысаваць толькі ценькаю рыскаю, пакідаючы на будучыню іх уда-кладненне ў залежнасці ад раскладу сіл у краі і міжнароднае сітуацыі. Відавочна, нават гэтая ценькая рыска сведчыла пра вівар і прыхільнасці Станіслава Аўгуста і Г. Калантая.

У Канстытуцыі З мая няма агульнаўжыванага дагэтуль выразу «Рэч Паспалітая Абодвух Народаў». Няма ў ёй і «Рэчы Паспалітае» ў сэнсе сувязі абедзвюх дзяржаваў, з чым мы сутыкаемся яшчэ ва ўхваленым 18 красавіка 1791 г. законе

«Местья нашыя каралеўскія вольныя ў дзяржавах Рэчы Паспалітае». Дзяржава ў Канстытуцыі называецца словамі «Айчына», «Польшча», а станы, сканфедэраваныя ў Сойме, паводле яе прэмбулы, — гэта прадстаўнікі «народа польскага». Пра Літву і літвінаў у тэксле няма гаворкі, калі не лічыць згадак пра Вялікае Княства Літоўскае ў тытуле манарака і подпісу маршалка літоўскае канфедэрациі.

Задумваючыся над гэтымі зменамі тэрміналогіі, Б. Лесьнадорскі прыйшоў да высновы, што Статут аб Праўленні не ўсталяваў новае афіцыйнае назвы дзяржавы. Ягоныя паасобныя палажэнні сведчылі пра імкненне да ўтварэння маналітнае дзяржавы замест федэрациі, якая існавала дагэтуль³². Лічачыся, аднак, з пярэчаннямі літвінаў, такое імкненне ў Статуте аб Праўленні адкрытым тэкстам не абвяшчалася. Гэта быў выкрут, які павінен быў — як можна меркаваць — стварыць заканадаўчую магчымасць цэнтралізацыі і уніфікацыі дуалістычнай дзяржавы.

Прачытваючы такі намер, Станіслаў Кутшэба цвердзіў, што Канстытуцыя 3 мая «ахоплівала абедзве складовыя часткі Рэчы Паспалітае як элементы аднаго дзяржаўнага цэлага; такім чынам яна фармальна скасавала стасунак уніі, які існаваў дагэтуль, і стварыла для абедзвюх гэтых частак супольныя найвышэйшыя выкананічыя органы»³³. Крыху больш нюансаў адзначыў, выказваючыся ў тым жа духу, Оскар Галецкі. Паводле яго, «у часы Станіслава Аўгуста... узікаюць супольныя для ўсіх Рэчы Паспалітае адміністрацыйныя ўлады, пакуль нарашце майская Канстытуцыя і Ўзаемныя Заручыны Абодвух Народаў 1791 г. не замянілі унію амаль што поўнай маналітнасцю дзяржавы»³⁴. Нарэшце, Б. Лесьнадорскі падкрэсліў, што «з маўчання Канстытуцыі пра Літву і з усяго тону Закона» вынікае, што «унія была скасавана. На месцы саюза дзвюх дзяржаваў, які, праўда, у шырокім ужытку ўжо даўно называўся адзінай супольнай Рэччу Паспалітай, урэшце ўзнікла адна Польская Дзяржава»³⁵.

Прыведзены вышэй погляд пашырыўся, увайшоў у сінтэзы ды падручнікі гісторыі і гісторыі права. Але ці быў ён цалкам аргументаваны, калі разглядаць Канстытуцыю 3 мая не ў ізаляцыі, а ў сувязі з іншымі заканадаўчымі актамі (*ustawami*), якія разам складаюць рэформаваную Чатырохгадовы м Соймам дзяржаўна-юрыдычную мадэль Рэчы Паспалітае?

Несумненна, тэрміналогія Канстытуцыі сведчыць пра ўніфікацыйныя тэндэнцыі яе творцаў. Толькі раз, у арт. IV «*Chłopi włościanie*» («Вясковыя сяляне») мы чытаем, «што кожны чалавек, які нанава... прыбывае альбо вяртаецца ў дзяржавы Рэчы Паспалітае, ёсць вольны, як толькі стане нагою на польскай зямлі. Ён вольны жыць у Польшчы альбо ў краіне, у якую захоча вярнуцца». Тэрмін «дзяржавы Рэчы Паспалітае», які застаўся тут (можа, праз рэдакцыйны недагляд з прычыны паспешлівасці), быў — як вынікае з канцэпту — ужыты ўзаемазаменна з «Польшчаю» і адпаведна «зямлёю польскаю». Гэтаксама запіс напрыканцы арт. VIII — «Мы загадваем, каб вызначаныя соймам асобы спісалі новы кодэкс цывільных і крымінальных законуў» — даводзіў, што Канстытуцыя прадугледжвала ўніфікацыю права ў маштабе ўсіх Рэчы Паспалітае, вяртаючыся да адкінутае ў 1780 г. канцэпцыі. І хоць для цверджання, што «Канстытуцыя З мая фармальна... перакрэслівала польска-літоўскую унію», не стае падставаў, бо фармальная перакрэслення на самай справе не было, але трэба пагадзіцца, што «напэўна такім быў таемны намер Станіслава Аўгуста»³⁶.

Няяснасці і недагаворкі ў справе ўзаемаадносін Польшчы і Літвы ў дзень 3 мая 1791 г. выцякаюць і з факту, што праект Канстытуцыі рыхтаваўся ў таямніцы, у коле — як пісалі — загаворшчыкаў, перадусім Ігнацыя Патоцкага, Г. Калантая і С. П'ятолі як прадстаўніка Станіслава Аўгуста. Ужо іхня сучаснікі называлі яе своеасаблівым дзяржаўным пераваротам³⁷.

Чатырохгадовы Сойм працаваў пад знакам заключанае пры яго адчыненні (8 кастрычніка 1788 г.) канфедэрацыі. Згодна з дуалістичным характарам Рэчы Паспалітае былі створаныя ўсяго дзве канфедэрацыі — каронная пад кіраўніцтвам С. Малахоўскага і літоўская, маршалкам якое быў генерал артылерыі князь Казімір Нестар Сапега³⁸, сын Альжбеты Сапегі, з дому Браніцкіх. Пад Канстытуцыяй З мая відаць подпісы маршалкаў абедзвюх канфедэрацыяў, і абедзве былі неабходныя дзеля яе сапраўднасці. Аднак калі С. Малахоўскі супрацоўнічаў з рэформатарамі, то становішча К.Н. Сапегі было складанейшым. Доўгі час яго лучыла блізкая повязь з дзядзькам па маці, вялікім каронным гетманам Францішкам Браніцкім, адкрытым праціўнікам рэфор-

маў, пазней — адным са стваральнікам Таргавіцкае канфедэрацыі. Залічаны разам з дзядзькам і маці да расейскае партыі, Казімір Нестар быў разам з імі прадметам шматлікіх памфлетаў і з'едлівых — а часам нецэнзурных — эпіграмаў і сатыраў³⁹. Ён не браў удзелу ў рэфарматарскім руху. Не быў ён, як вынікае з даступных пераказаў, і пасвячоны ў працы над праектам Статута аб Праўленні. Гэта дзіўная реч, бо ж К.Н. Сапега, чынны масон ад 1775 г., займаў у той час пасаду вялікага майстра Нацыянальнае Польскае Ложы Вялікага Усходу⁴⁰, а масоны, як вядома, у большыні актыўна ўдзельнічалі ў прадпрыемствах, якія мелі на мэце палітычную рэформу Рэчы Паспалітая.

К.Н. Сапега, уважаючы на свае сувязі, трymаўся здалёк ад працаў рэфарматараў, але, хоць і бараніў прынцып выбарнасці трону, не ставіўся да рэфарматараў непрымірыма. А ў асяроддзі літоўскіх парламентараў было багата прыхільнікаў рэформаў. Ад пачатку 1791 г. найактыўнейшыя з іх належалі да так званага радзівілаўскага клуба (т. зв., бо збіраўся ён у Радзівілаўскім палацы, пазней Намеснікаўскім, у Кракаўскім прадмесці)⁴¹. Да гэтага Клуба, які налічваў 80–85 чалавек, належаў адзін з правадыроў рэфармісцкага лагера, маршалак надворны літоўскі Ігнацы Патоцкі, а спаміж літоўскіх паслоў — ваўкавыскі пасол Павел Грабоўскі, берасцейска-літоўскі пасол Тадэвуш Матушэвіч, браслаўскія паслы Багуслаў Мірскі, Томаш Ваўжэцкі, інфлянцкія паслы Рыгор Качаноўскі, Юзаф Мастоўскі, Юльян Урсын Нямцэвіч, Антоні Трэнбіцкі, Юзаф Вэйсэнгоф, Міхал Забела, смаленскі пасол Юзаф Пузына, троцкі пасол Дамінік Гейштар, полацкія па-слы Ануфры Шчэннёўскі і Марцін Шчыт, аршанская пасол Людвік Гутакоўскі, лідскі пасол Войцех Нарбут, пінскі пасол Міхал Кажанеўскі⁴². Некаторыя адыгрывалі ў Клубе значную ролю, напрыклад: П. Грабоўскі, які частаваў сяброў клуба каваю 30 красавіка, А. Трэнбіцкі і Т. Матушэвіч, якія бралі чынны ўдзел у падрыхтоўцы акту 3 красавіка, альбо Т. Ваўжэцкі, які сам пацвердзіў сваю прыналежнасць да Клуба на соймавай сэсіі 10 мая, кажучы: «Я быў у зборы тых цнаплівых грамадзянаў... якія... прызналі неабходнасць прыспешвання Канстытуцыі адзінымі сродкамі ратавання Айчыны ад згубы, што ў ісці над ёю»⁴³.

На сходзе Клуба 2 мая, куды былі запрошаныя «шмат хто з расейскае партыі», каб перацягнуць іх у лагер рэфор-

маў, быў адчытаны праект Статута аб Праўленні і збіраліся подпісы сенатараў і паслоў, якія забавязаліся падтрымаць яго ў Сойме. К. Н. Сапегі на сходзе не было. Не было яго і на кватэры ў С. Малахоўскага, дзе таксама падпісваўся — позна ўночы — акт падтрымкі Статута аб Праўленні, названы «Асекурацыяй». Сабраўшы 83 подпісы, «Асекурацыю» перадалі С. Малахоўскуму як «маршалку Сойму і кароннае канфедэрацыі»⁴⁴. Спаміж 83 чалавек, што паставілі пад ёй свае подпісы, было 24 паслы і 1 сенатар (І. Патоцкі) з Вялікага Княства. З гэтых 24 паслоў 10 належалі да складу, абранаага ў 1788 г., і 14 — да абранаага ў 1790 г. Аднак нельга цвердзіць, што гэтыя літоўскія паслы, абраныя ў другой кацэнцыі, былі асабліва заангажаваныя ў справу рэформы⁴⁵, паколькі на соймавай сесіі 3 мая сярод праціўнікаў праекта Статута аб Праўленні бальшыню складалі паслы, абраныя ў лістападзе 1790 г. У прыватнасці, найвастрэй выступіў супраць — і двойчы — віленскі пасол Тадэвуш Корсак, якога падтрымаў аршанскі пасол Ігнацы Хамінскі. А К. Н. Сапега заняў згодніцкую пазіцыю. Ягоную прапанову — зрэшты, не прынятую — прыступіць да новага чытання тэксту праекта і распачаць далей над ім дыскусію можна расцэніць як кампрамісную пропанову, якая мела на мэце даць магчымасць літоўскай апазіцыі прыняць Канстытуцыю⁴⁶ пасля ўнісенні ў яе паправак, якія б улічвалі суб'ектнасць Вялікага Княства.

Стайленне маршалка літоўскае канфедэрацыі істотным чынам паўплывала на пазіцыю падзеленае дагэтуль літоўскае дэлегацыі. Сярод 26 апанентаў, якія назаўтра склалі пратэст супраць ухвалення канстытуцыі, было толькі 2 літоўскіх паслоў (Ігнацы Хамінскі, Яцэк Антоні Путкамэр)⁴⁷. Беручы пад увагу, што галоўны прамоўца літоўскае апазіцыі, Тадэвуш Корсак, 5 мая голасна выказаўся за Канстытуцыю, гэтая апазіцыя ў арганізаванай форме фактычна перастала існаваць. Андрэй Страйноўскі падлічвае, што сярод 52 актыўных літоўскіх парламентароў, якія дзейнічалі ў дні змагання за прыняцце майскага Канстытуцыі, яе падтрымала 35 чалавек, г. зн. каля 70%. Спаміж астатніх 17 не-калькі чалавек заставаліся ў сувязі з расійскаю амбасадаю, што ў будучыні мелася абцяжарыць лёс Рэчы Паспалітае, але на той час не пагражала новай Канстытуцыі⁴⁸.

У літаратуры падкрэслівалася, што змена пазіцыі К.Н. Сапегі складала «адну з найбольш гвалтоўных і загадковых палітычных неспадзяванак»⁴⁹. Мяркую, што мэтагодна было б падысці да справы шырэй і паспрабаваць высветліць, чым была прадыктавана не толькі хуткая і паспяховая нейтралізацыя літоўскае апазіцыі, але ператварэнне часткі яе сяброў у актыўных прыхільнікаў майскай рэформы. З гэтай мэтай трэба прааналізаваць соймавую дыскусію 5 мая, ухваленую тады ж Дэкларацыю аб'яднаных станаў ды далейшую дзейнасць літоўскае канфедэрацыі і яе маршалка на Чатырохгадовы Сойме. Як заўважае А. Страйноўскі, на сесіі 5 мая літвіны, за выключэннем інфлянцкага біскупа Юзэфа Касакоўскага, падтрымалі Статут аб Праўленні. «Вялікую ролю,— піша ён,— адыгралі... [іх] тлумачэнні па ранейшых пратэстах (спасылка на боязь за захаванне асобнасці Літвы)»⁵⁰. Пра тое, што на сесіі 3 мая гэты погляд быў вырашальны, можа свядчыць факт, што тады сярод апазіцыі апынулася ажно 9 з 16 літоўскіх сенатарапіі паслоў, якія залічваліся да каралеўскае партыі, у тым ліку падканцлер літоўскі Яўхім Храптовіч, кашталян троцкі Казімір Плятэр, паслы Т. Корсак і І. Хамінскі, а таксама жмудскі пасол Юзаф Забела⁵¹. Пазней іхная пазіцыя змянілася.

Чаму? Вышэй ужо гаварылася, што немалую ролю тут адыграла асоба і палітычная пазіцыя К.Н. Сапегі. У студзені 1789 г. ён, як вялікі майстар Нацыянальнае Польскае Ложы, «узяў масонскі малаток тою ж рукою... якой з такою славаю трывмае жазло [маршалка літоўскае канфедэрацыі — Аўт.], гэты знак правадырства ў вольным народзе»⁵². Вось жа, ён кіраваў Ложай, у якой займаў высокія пасады Ігнацы Патоцкі, суаўтар Статута аб Праўленні, і да якой належалі чынныя дзеячы патрыятычнага лагера інфлянцкія паслы Юльян Урсын Нямцэвіч ды Юзэф Вайсэнгоф, а з тых, хто не засядалі у палаце, — актыўныя ў справе рэформы ксяндзы П'ятолі і Геранім Страйноўскі, а таксама таварыш К.Н. Сапегі пасол з брэсцкага літоўскага сойміку Тадэвуш Матушэвіч⁵³, які з мая адыграў істотную ролю, дакладаючы як сябра Дэпутацый замежных справаў адпаведным чынам падабраныя і часткова прэпараваныя фрагменты лістоў польскіх прадстаўнікоў за мяжою пра пагрозу новага падзелу, які можа стрымаць толькі рэформа дзяржаўнага ладу, якая ўзмешчніла б уладу дзяржавы.

Згодна з падлікамі Л. Гаса, спаміж 359 паслоў Чатырохгадовага Сойму (ад снежня 1790 г.) сама менш 72, ці каля 22%, належалі да ложаў⁵⁴. Масонамі былі і досыць шмат хто з сенатараў, у тым ліку вялікі гетман літоўскі Міхал Казімір Агінскі — з 1784 г. намеснік вялікага майстра. Відавочна, сярод масонаў існавалі разыходжанні ў поглядах, а ў перыяд інтэнсіфікацыі палітычнага жыцця ў 1790–1791 гг. акрэслілася значнае аслабленне ўнутранага жыцця ў ложах і правінцыйных варштатах, бо іх сяброў паглынула палітычная дзеяцельнасць.

У гэты час палярызацыі пазіцыяў К.Н. Сапега ў надвойнай ролі — маршалка літоўскага канфедэрациі і вялікага майстра Ложы — мусіў у нейкай ступені паддацца плынню, якія дамінавалі ў гэтых асяроддзях. Апроч таго, ён мусіў ведаць, прынамсі ў самым агульным выглядзе, пра намеры рэфарматарскага лагера. Не выпадае меркаваць, што перад пачаткам сесіі 3 мая да яго не дайшлі звесткі пра сход, які адбыўся напярэдадні ў Радзівілаўскім клубе, і пра падпісанне «Асекурацыі». Але, паколькі яго там не было, ён мог, не грэшаючи супроць праўды, па адчытанні праекта Канстытуцыі на Сойме заяўіць, што чуе яго ўпершыню і знаходзіць у ім рэчы, з якімі не згодзен.

Аднак ягоная кампрамісная пропанова пра тое, каб адчытаць праект Статута аб Праўленні і аблігаціі яго, была адхілена. Ні кароль, ні Калантай не хацелі дапусціць аблігавання. І мелі для гэтага сур'ёзныя падставы. Паводле падлікаў гісторыкаў, з 182 прысутных у зале сенатараў і паслоў 72 былі супраць праекта⁵⁵. Былі і нерашучыя. Таму ўсе, з каралём на чале, настойліва патрабавалі, каб — уважаючы на небяспекі, што пагражалі Рэчы Паспалітай, і ў імя агульнае згоды — К.Н. Сапега пагадзіўся з Статутам аб Праўленні. Урэшце маршалак літоўскага канфедэрациі саступіў, падпісаўши Канстытуцыю і прысягнуўши ёй у катэдры. Пры гэтым ён зрабіў прамову, у якой акрэсліў сваё і большасці літоўскіх сенатараў стаўленне да Канстытуцыі⁵⁶.

Пазіцыя К.Н. Сапегі мела, як ужо гаварылася, немалое значэнне для нейтралізацыі апазіцыі. Літоўскія паслы, якія дзеянічна чалі ў Радзівілаўскім Клубе і наанава з'яднаныя ў імя прынцыпаў Канстытуцыі 3 мая, як Т. Корсак, увайшлі ў склад заснаванага па яе ўхваленні Згуртавання Сяброў Статута аб

Праўленні 3 мая. У Згуртаванні літвіны адыгрывалі досыць значную ролю⁵⁷. Вось жа, 23 мая сесія Згуртавання працавала пад старшынствам Яўхіма Храптовіча, а 27 мая — пад кіраўніцтвам Дамініка Гейштара.

Зрэшты, у пытанні пазіцыі парламентарнае дэлегацыі Вялікага Княства існуоць адрозныя сведчанні. «Маю абавязак паведаміць,— пісаў каралю 10 мая смаленскі пасол Дамінік Эйдзятоўч,— пра бурнае незадаваль ненне рэвалюцыяй шмат каго з паслоў, якія цяпер знаходзяцца ў Літве. Мяркую, што патрэбна, каб усе яны як найхутчэй былі афіцыйна ў абавязковым парадку скліканыя, каб прысягаць Канстытуцыі, чымся каб па правінцыі ўзбуралі, трывожылі і бунтавалі дзёрзкімі развагамі розумы шляхты, што па дамах сядзіць»⁵⁸. «Эйдзятоўч у патрыятычнай руплівасці перабольшваў», — так ацаніў ягоны ліст, цытуючы, Уладыслаў Смаленскі⁵⁹. Апазіцыя ў Літве, дадаваў ён, не была арганізаванаю, не мела падтрымкі праз сістэматычную агітацыю, таму не будзіла ў Варшаве вялікіх засцярогаў. Таму рабіліся крокі, якія мелі на мэце з'яднаць літоўскіх паслоў, непрыхильных да Канстытуцыі, і ў кожным разе нейтралізаваць іх, пераконваючы, што, нягледзячы на недахопы і пярэчанні, яна была неабходнасцю, якой не выпадала супраціўляцца як з маральных, так і з палітычных меркаванняў⁶⁰.

5. Літоўскія сенатары і паслы пагадзіліся на майскую Канстытуцыю, каб зрабіць магчымай палітычную рэформу Рэчы Паспалітае і ўмацаваць яе ад знадворных пагрозаў, з якіх усе добра здавалі сабе справу. Аднак яны не збіраліся адмаўляцца ад палітычнай і юрыдычнай суб'ектнасці Вялікага Княства. Выкарыстоўваючы факт, што Канстытуцыя 3 мая ўхілілася ад акрэслення ўзаемаадносін Кароны і Літвы, літоўская дэлегацыя ўзялася бараніць палітычную суб'ектнасць Вялікага Княства праз адпаведную рэдакцыю звязаных з новай Канстытуцыяй падрабязных законаў, якія ўнармоўвалі рэфармаваны лад Рэчы Паспалітае. Гэта была мэтанакіраваная акцыя, што рэалізоўвалася паслядоўна⁶¹.

У гэтых дзеяннях літоўскія паслы бралі пад увагу і інструкцыі соймікаў, якія ў лістападзе 1790 г., выбіраючы другі склад паслоў у Сойм (які таму і стаў называцца Вялікім, бо працаваў ад тых дат у падвойным складзе), сформулявалі сваім дэпутатам шэраг патрабаванняў⁶². Яны дазваляюць акрэсліць

стаўленне шляхты Вялікага Княства да справаў, якія сталі на парадку дня рэфармаванае Рэчы Паспалітае.

Сярод вядомых нам інструкцыяў шасці соймікаў — а менавіта віленскага, троцкага, ковенскага, вількамірскага, гарадзенскага, лідскага — усе вызываюцца ў справе перадачы трону саскаму электару і ягоным наступнікам. Бальшыня соймікаў прыняла прынцып прызначэння падвойным Соймам будучага ўладара ў асобе князя электара саскага і ягоных наступнікаў. Аднак пры гэтай нагодзе не раз фармуляваліся ўмовы, якія павінны былі забяспечыць захаванне асобнасці Вялікага Княства. Вось жа, віленская інструкцыя агаворвала, што папярэдній умовай заняцця трону будзе абавязанне электра, што ён «захавае пакты, усталіваныя паміж народам і каралём уніяю канстытуцыяй 1569 г. і абноўленыя канстытуцыяй 1764 г. і далейшыя, якія будуць яму прадпісаныя гэтым законам... і будзе захоўваць Народ Польскі... паводле іх, вызначаных гэтымі ж законамі і Статутам літоўскім»⁶³.

Больш стрымана гучала лідская інструкцыя. Яна, праўда, казала прызнаць саскага электара наступнікам Станіслава Аўгуста, агаворваючы ўрачыстае прызнанне ім «варункаў», якія паставіла Жыгімонт Аўгусту Рэч Паспалітаю, г. зн. дапускаючы прынцып элекцыі *vivente rege* [пры жывым каралю], але без пашырэння яго на наступнікаў і звязваючы гэта з захаваннем правоў Вялікага Княства⁶⁴. Яшчэ далей ішла гарадзенская інструкцыя, агаворваючы захаванне без зменаў кардынальных законаў (а значыць, і вольнай элекцыі), «не менш правы уніі Кароны Польскай з Вялікім Княствам», а таксама «правы і прэрагатывы шляхты. Каб такія права ў найменшай ступені парушэння не цярпелі, паны Паслы павінны настойваць на іх непарушнай цэласці»⁶⁵.

Як відаць, трэй соймікі з шасці звязалі пытанне перадачы трону з захаваннем у непарушным стане акту Люблін-скай Уніі, да якое віленскі соймік дадаваў яшчэ Статут Літоўскі.

Клопат пра захаванне літоўскага права фармуляваў і гарадзенскі соймік, патрабуючы, каб прафесар мясцовага калегіума «Анджэй Мальчэўскі, як муж, вядомы грамадству выдатнай разважнасцю і дасканалым веданнем літоўскага права», быў пакліканы манархам і сканфедэраванымі на Сойме станамі, як эксперт, да заканадаўчае працы⁶⁶.

Аасблівым выказам клопату пра пазіцыю Вялікага Княства Літоўскага перад рыхтаванай рэформай дзяржаўнага ладу была інструкцыя таго ж сойміку, «каб альтэрнаты соймаў, забяспечаныя законамі народа для літоўскае правінцыі, не былі парушаныя, [паслы] як наймацней пастарающца»⁶⁷. Захавання прынцыпу альтэрнаты патрабаваў і лідскі соймік⁶⁸, а віленскі аб'яднаў гэтае патрабаванне з падкрэсленнем сталічнага статусу Вільні. Яго інструкцыя казала: «Места Вільня, якое за Ягелонскіх і Жыгімontaўскіх часоў было рэзідэнцыяна стаўліцаю каралёў, месцам, дзе складаліся рады і адпраўляліся соймы, паслы маюць стараща, каб сойм, які з альтэрнаты адбываецца ў Літве, быў перанесены з Горадні ў Вільню»⁶⁹. У наступным пункце было выказана пажаданне аднаўлення віленскага замка, каб ён пасаваў пад манаршую рэзідэнцыю⁷⁰.

Справы складу Сойму датычыла інструкцыя ковенскага сойміку пра колькасць сенатараў і паслоў Вялікага Княства. Яна патрабавала, «каб [яны] былі ў роўнай колькасці ў кожнай з каронных правінцыяў (г. зн. у трэцяй частцы)»⁷¹.

Істотнае значэнне мела справа арганізацыі супольнага скарбу і складу Скарбовай Камісіі, якая ім загадвала. У гэтым пытанні найдалей у напрамку ўліку уніфікацыйных патрабаванняў, аднак з захаваннем асобнасці скарбовых судоў, ішоў ковенскі соймік, інструкцыя якога казала: «Калі б, як таго жадае павет, дайшло да злучэння літоўскага скарбу з каронным, паны паслы дамовяцца, каб судаводства тae ж Скарбовае Камісіі засталося ў літоўскай правінцыі, а юрысдыкцыя... каб размяшчалася ў Коўне...»⁷².

Цвярдзейшую пазіцыю заняў вількамірскі соймік, які даручыў паслам руніца, «каб усе юрысдыкцыі і магістратуры Вялікага Княства Літ[оўскага], а аасбліва Скарбовая Камісія, знаходзіліся і працавалі ўва ўласнай правінцыі, а не далучаліся і пераносіліся да Кароны»⁷³.

Падобным жа чынам гарадзенскі соймік запісаў у інструкцыі, што Скарбовай Камісіі з Горадні «extra provinciam [за межы правінцыі] паслы выпускаць не павінны. Калі ж бы пераважная бальшыня галасоў хацела ўчыніць крыўду гэтай правінцыі, у той час гэтыя паны паслы абавязваюцца ўчыніць пра гэта маніфест»⁷⁴.

Лідскі соймік ішоў далей: ён выказаў жаданне асобнае падатковае сістэмы для Літвы, запісаўшы ў інструкцыі: «Ад-

носна справы падаткаў, якія тычацца правінцыі Вялікага Княства Літ[оўскага], каб каронныя правінцыі не ўмешваліся», прычым на аснове ўзаемнасці⁷⁵.

Ужо ў 1788 г. літоўскія соймікі выказваліся супроць таго, каб апеляцыі з мясцовых судоў у Літве разглядаліся ў асэкарскім судзе ў Варшаве, як і супроць захавання там часткі кніг Літоўскае Метрыкі. Яны жадалі ўсталявання ў Вялікім Княстве асобнага суда і канцэнтрацыі і ўпарадкавання там кніг Літоўскае Метрыкі. Гарадзенская інструкцыя ад таго ж года вызначала, «каб Асэорыя Літоўская судзілася ў правінцыі і акты Літоўскае Метрыкі знаходзіліся ў той же правінцыі, паны паслы будуць стараца па водле таго ж закона уні»⁷⁶.

Паколькі гэтае патрабаванне, на якое спасылаліся ў імя гарантаваных актам уніі раўнапраўнасці і асобнасці магістратур і архіваў абедзвюх сфедэраваных дзяржаваў, не было ўлічана, у 1790 г. гарадзенскі соймік радыкалізаваў сваю інструкцыю. Поруч з паўтарэннем зместу папярэдняе інструкцыі ён пажадаў, каб паслы ўнеслі на разгляд Сойму закон, «які назаўёсды забараняе трыванне гэтага юрыдыкцыі *extra provinciam* [за межамі правінцыі] з вызваленнем грамадзян [Вялікага Княства] нават ад ставання [перед такім судом] і ўсялякае падлегласці» яму⁷⁷. Іншыя соймікі таксама паўтарылі патрабаванне, каб «Літоўскія Асэорыя і Метрыкі былі перанесеныя ў Літву, пра што столькі разоў былі просьбы з літоўскае правінцыі», — сцвярджаў соймік у Коўне⁷⁸. Падобна гучаў і голас Лідскага павета⁷⁹.

Як відаць, соймікавыя інструкцыі, нягледзячы на істотныя разыходжанні, імкнуліся, беручы найагульней, да захавання палітычнае суб'ектнасці Вялікага Княства і харэктэрных для яго адасобленасці ў функцыянаванні Сойму, структуры ўлады і судовага ладу⁸⁰. Падставамі гэтага партыкулярызму — не сепаратызму — былі акты Люблінскай Уніі і III Статут Літоўскі. Фармулюючы свае патрабаванні, віленскі соймік сцвярджаў — як ужо адзначалася, — што імі павінен кіраваць «Польскі Народ», засведчыўшы існаванне ў той час — прынамсі сярод шляхты — двухузроўневага разумення Польскага Народа як цэлага, якое ахоплівала грамадзян Кароны і літвінаў.

З інструкцыямі соймікаў лічыліся паслы, якія наогул ідэнтыфікалі сябе з собранай на сойміках шляхтаю. Ніжэй мы пабачым, у якой ступені выражаныя ў інструкцыях патрабаванні знайшлі адбітак у дзейнасці Сойму ў 1791–1792 гг.

6. Абяцанне бараніць правы Вялікага Княства Літоўскага цягам прыняцця дэталёвых законаў змяшчалася ва ўспомненай вышэй прамове К. Н. Сапегі, сказанай у калегііце св. Яна перад прысягою Канстытуцыі. Вяртаючыся да сваіх засцярогаў, ён сказаў, што «памылкі ў дзяржаўных законах лёгка... можа паправіць самаўладства народа», але вайна і падзел дзяржавы — гэта параза⁸¹. Суручна з гэтым выказаўся ўжо 3 мая кароль у сваім паяднаўчым выступе: у адказ на крытыку паслоў ён патлумачыў, што па-за выграшанымі Статутамі аб Праўленні справамі спадчыннасці трону і ўсталявання кабінета пад назваю *Straży Praw* (Ахова законаў), «астатнія пункты будуть падрабязна развітыя і растлумачаныя ўхваламі наступных сесіяў». Артыкулы, «згаданыя, а не цалкам усталяваныя» ў Канстытуцыі, — казаў Станіслаў Аўгуст, — падлягаюць дыскусіі і ўхвалам Сойму, калі дойдзе да іх удакладнення і дэталізацыі ў законах. Гэта адчыняла дарогу для кампрамісу, які ішоў бы ў напрамку ўліку, прынамсі частковага, літоўскіх патрабаванняў.

Ужо два дні пазней, у «Дэкларацыі аб'яднаных станаў» ад 5 мая, мы можам адзначыць вяртанне да традыцыйнае уніянае тэрміналогіі. Менавіта, Дэкларацыя прадпісвала прысягу на вернасць Канстытуцыі «ўсім нацыянальным войскам, размешчаным у дзяржавах Кароны Польскай і Вялікага Княства Літоўскага». Адначасова за замах на Канстытуцыю яна пагражала адданнем соймаваму суду «ў суправаджэнні інстыгатораў [абвінаваціаў] Абодвух Народаў...»⁸². У гэтым можна бачыць жаданне запэўніць літвінаў, што дуалістычная дзяржавная арганізацыя не змянілася.

Крокам у тым жа кірунку быў запіс у законе пра сойм ад 12–16 мая 1791 г., які захоўваў ававязковую з 1673 г. альтэрнату соймаў⁸³. Захаваны былі і правінцыйныя літоўскія сесіі, на якіх усталёўвалася супольная пазіцыя дэлегацыі Вялікага Княства і рыхтаваліся праекты рэзалюцыяў у справах, якія яго тычыліся.

Каб задаволіць літвінаў, а таксама аддзячыць К. Н. Сапегу за ягоную пазіцыю, ён быў пакліканы ўхвалаю Сойму

ад 18 мая ў склад *Aховы законаў* з тымі ж правамі, якія мейшалак Сойму (і кароннае Канфедэрацыі) С. Малахоўскі. «Хочучы даць доказ,— гучала ўхвала,— заслужанага даверу за працяглыя, пахвальныя і працаўітыя старанні [К. Н. Сапегі] дзеля публічнага добра», кароль разам са станамі, сабранымі на Сойме, абвясціў: «На гэты раз, гэта значыць да тэрміну будучага Сойму, дапускаем [яго] у адпаведных соймаваму маршалку абавязках да ліку асабаў, што засядаюць у *Aхове* і складаюць гэтую *Aхову*⁸⁴. З пункту гледжання права гэты акт будзіць аргументаваныя сумненні, бо арт. VII Канстытуцыі выразна і дакладна акрэсліваў склад *Aховы законаў*. Згодна з літарай Канстытуцыі, соймавы маршалак уваходзіў у яе склад «без удавання ў яе рэзалюцыі» толькі дзеля склікання гатовага Сойму ў акрэсленых законам выпадках, калі б кароль забараніў склікаць Сойм. Вось жа, соймавы Статут прызнаваў — праўда, толькі часова і як выключэнне — падобныя права за маршалкам літоўскае канфедэрацыі, хоць ніводнае палажэнне не давала права станам, сабраным на Сойме, змяніць Статут аб Праўленні. Відавочна, такая патрэба адчывалася, бо справа была праведзена хутка, без дыскусіяў і з пахвалою заслугам новага сябра *Aховы законаў*. Гэты істотны складнік умацавання пазіцыі і прэстыжу маршалка літоўскае канфедэрацыі не быў, наколькі я ведаю, як мае быць ацэнены ў літаратуры.

Адначасова аціхлі скіраваныя супроць Сапегі памфлеты і куплеты. У рэфарматарскіх колах змену ягонай пазіцыі ацанілі. У Вільні на публічным паседжанні Галоўнай Літоўскай Школы 1 ліпеня 1791 г. прафесар гэтае школы ксёндз Геранім Страйноўскі, чынны сябра Літоўскае Кадыфікацыйнае Камісіі, кажучы пра ўхваленне Канстытуцыі 3 мая, так ацэніваў пазіцыю маршалка літоўскае канфедэрацыі: «Няхай у доме патомкаў Льва Сапегі застанецца помны палякам прыклад Казімера Сапегі, не толькі ў працяглых працах, якім ён прысвячае дзеля добра Айчыны свае вялікія і рэдкія вартасці, але [як] прыклад сапраўднага патрыятызму, у перамозе над сабою самім, у найдаражэйшым ахвяраванні ўласным меркаваннем, дзеля згоды, еднасці і шчасця Народа! Публічны прыклад для ўсіх, хто розніца ў ладзе мыслення, які чынна ўзбуджае да аднадушнага ратунку Айчыны! Прыклад з гэтай шляхетнай адкрытасцю перад усім народам — адзна-

кай цноты, аброзам прыгожае душы»⁸⁵. Такую пазіцыю вялікага майстра Ложы масону Г. Страйноўскуму было вельмі здатна адзначаць і хваліць. Дадамо тут, што К.Н. Сапега даў доказ шчырасці сваіх перакананняў, выступаючы ў 1792 г. супроць Таргавіцы і асуджаючы караля за далучэнне да яе.

7. Літоўскія паслы звярталі асаблівую ўвагу на чарговыя законы, якія тычыліся арганізацыі ведамстваў — Вялікіх Камісіяў. Зыходны пункт спрыяў цэнтралізацыйным памкненням. Ужо перад ухваленем Канстытуцыі існавалі пакліканыя раней дзве супольныя Вялікія Камісіі: Нацыянальная Адукацыя (ад 1773 г.) і Вайсковая, пакліканая ў 1788 г. пасля ліквідацыі Пастаяннае Рады. Пасля прыняцця Канстытуцыі прыступілі да ўтварэння дзвюх наступных супольных камісій — Паліцыі і Скарбу.

Калі 8 чэрвеня 1791 г. на разгляд Сойму паступіў праект закона пра Камісію Паліцыі (яе права тычыліся адміністрація караляўскіх местаў), троцкі пасол Ігнацы Сівіцкі пажадаў утварэння асобных Камісіяў Паліцыі для кожнай з трох правінцыяў. Юрыйчы выгляд папраўкі да праекта закона надаў гэтай пропанове сябра Канстытуцыйнае Дэпутаціі Тадэвуш Корсак, які і пасля прыняцця Канстытуцыі 3 мая прыцігваў пільна стаяць на варце правоў Вялікага Княства. Паколькі Малапольшча і Вялікапольшча не патрабавалі для сябе асобных камісіяў, гаворка, па сутнасці, ішла пра дазвол для ўтварэння асобнай літоўскай Камісіі. На сесіі 17 чэрвеня Сівіцкі ўзнавіў сваю пропанову, якую падтрымаў смаленскі кашталян Антоні Сухадольскі, аргументуючы, што супольныя камісіі супярэчачы Люблінскай уніі, якая не страціла абязязковасці, бо арг. III Канстытуцыі пацвердзіў шляхце «правы, статуты і прывілеі». Супроць асобных камісіяў выступіў кароль, аргументуючы, што «клопат тых, хто адстойвае прэрагатывы літоўскае правінцыі... павінен саступіць усіхнаму дабру», якое патрабуе канцэнтрацыі ўлады ў адным органе. Гэтым разам манарха падтрымаў К.Н. Сапега, пропануючы перагаласаваць праект у фармулёўцы, пропанаванай Дэпутаціяй, з тым, што ягонае адхіленне будзе азначаць прыняцце папраўкі Корсака. У вяніку праект прайшоў значнай большасцю галасоў (сенатары 17:3, паслы 82:10 пры трох устрыманых, у тым ліку Сівіцкім і Корсаку, якія пратэставалі супроць такой працэдуры)⁸⁶. «Ледзь-ледзь,— пісаў на-

заўтра кароль польскому паслу ў Пецярбурзе Антонію Дэбоблю,— пасля сямігадзіннага паседжання мы нарэшце прапхнулі ўчора прынцыпавы праект паліцыі,— і дадаў, што дэталёвыя пастановы зоймуць у Сойма яшчэ дзень або два⁸⁷. Беручы пад увагу, што каралеўскіх местаў у Літве было няшмат, забеспечэнне адной трэці камісараў у Камісіі Паліцыі было кампрамісным рашэннем, якое задавальняла памяркоўную бальшыню літоўскага дэлегаты.

Пасля вакацыйнага перапынку (які скончыўся 15 верасня) літоўская дэлегацыя акты візвала абарону канстытуцыйных асобнасцяў Вялікага Княства. Згодна з інструкцыямі літоўскіх соймікаў яна правяла ў Сойме рэзалюцыю, што сядзібай літоўскае асэсорыі будзе Вільня, а не Варшава. Аднак была дадзена згода на зраўнанне літоўскай падатковай сістэмы з кароннай, супроць чаго выступаў толькі лідскі соймік. Літоўская правінцыйная сесія ўпаўнаважыла свайго маршалка зрабіць адпаведную дэкларацыю, пасля чаго Сойм аднадушна ўхваліў 10 кастрычніка 1791 г. закон «Параўнанне падаткаў у Кароне і ў Вялікім Княстве Літоўскім»⁸⁸.

8. Праект утварэння супольнай Скарбовай Камісіі, якога горача жадалі Станіслаў Аўгуст і Гуга Калантай, знаходзіў таксама нешматлікіх прыхільнікаў у Літве. За яго выказаліся, як нам вядома, ковенскі і аршанскі соймікі. Аршанскі пасол Крыштаф Мяскойскі выдаў да маршалкоўскага жазла і адпаведны праект. Ён быў адчытаны на пленарным паседжанні 7 кастрычніка, калі разгарэлася дыскусія над стварэннем Скарбовай Камісіі, распачатая голасам кракаўскага пасла Мікалая Русоцкага, які выказаўся за маналітную скарбовую адміністрацыю з магчымасцю ўсталявання ў Літве дэлегатуры (камісарыяту) «дзеля зручнасці літоўскіх грамадзянаў», з абмежаваным абсягам дзеянасці. Але гэтая саступка не задаволіла літоўскую дэлегацыю, якая дамагалася асобнай Скарбовай Камісіі, бачачы ў асобным скарбе матэрыяльную падставу асобнасці Вялікага Княства⁸⁹. Баронячы гэтую пазіцыю, Сапега казаў: «Пры вілеі народаў не з'яўляюцца ўласнасцю ягоных прадстаўнікоў, ані нават цэлага жывучага пакалення. Мы не маём права выракацца іх, а, атрымаўшы ад продкаў, павінны перадаць у цэласці нашчадкам»⁹⁰.

Імкнучыся да аб'яднання літвінаў, ужо назаўтра сесія Згуртавання Сяброў Статута аб Праўленні пастановіла на

Сойме «не настойваць больш на аб'яднанні скарбаў, бо пан Гейштар ад імя літоўскай правінцыі заяўіў, што я на *upanimitate* [аднадушна] пастанавіла мець асобны скарб». Далейшае развіццё падзеяў пацвярджала б меркаванне каралеўскага камергера Мікалая Вольскага, калі той казаў, што «гэты клуб быў соймам над соймам»⁹¹, падкрэсліваючы яго значэнне як цэнтру палітычных рашэнняў.

Ва ўзгадненні пазіцыі патрыятычнае партыі з манархам трэба бачыць таксама змену пазіцыі Станіслава Аўгуста ў ходзе ўзноўленага абмеркавання справы Скарбовас Камісіі. Калі 13 кастрычніка, па адчытанні праекта Канстытуцыі нае Дэпутацый, К. Н. Сапега зрабіў заяву, што літоўская правінцыйная сесія пастанавіла дамагацца для Вялікага Княства асобнай Скарбовай Камісіі, яго падтрымаў кароль, які дагэтуль бараніў канцэпцыю супольнай Скарбовай Камісіі. «Мы павінны перадусім дбаць пра тое,— казаў Станіслаў Аўгуст, абгрунтоўваючы змену сваёй пазіцыі,— што можа выклікаць задавальненне цэлае літоўскае правінцыі і ўгрунтаваць яе давер да нас; нам трэба паводзіць сябе так, каб адсоўваць усялякія прычыны неладаў і ўзаемнага засмучэння. Такія нашыя паводзіны стануть абаронай і наймацнейшым забеспічэннем адзінства. Гэта і для мяне нагода як наймацней прасіць усіх тут [прысутных], хто прапануе патрэбу злучэння скарбу, прыхіліцца сёння па-братэрску да жаданняў літоўскае правінцыі і пакінуць [гэта] на далейшы час, калі самі літоўскія грамадзяне пераканаюцца ў неабходнасці злучэння скарбаў»⁹².

Манарх і лідэры лагера рэформаў адступілі перад пагрозай канфлікта з дэлегацыяй Вялікага Княства, бо, як пісаў кароль у чарговым лісце да Дэболя, «відавочна трэба было баяцца адколу і палітычнае схімы» літвінаў, што пецярбургскі двор лёгка мог выкарыстаць як нагоду для ўмышання ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітас⁹³. У ходзе дыскусіі за стварэнне асобнай Літоўскай Скарбовай Камісіі выказаліся таксама люблінскі пасол Адам Казімер Чартарыскі, маршалак Станіслаў Малахоўскі і іншыя. У tym жа духу ўжо назаўтра (14 кастрычніка) быў перарэдагаваны праект Канстытуцыі нае Дэпутацый.

Аднак соймавыя паседжанні 14 і 17 кастрычніка выявілі ўсё ж прынцыпавыя разыходжанні паміж пазіцыямі часткі

каронных паслоў, якія надалей адстойвалі еднасць скарбу і яго адміністрацыі, і пазіцыяй літоўскае дэлегацыі. Троцкі каштэлян Казімір Канстанты Плятэр, бароні чы прынцыпы асобнасці Скарбовых Камісіяў, абгрунтоўваў гэта тым, што каронная бальшыня ў Сойме не мае права накідаць літвінам сваю думку, калі ідзеца пра справы, што тычацца Вялікага Княства. На думку Плятэра, Літву трэба лічыць «народам адносна другога народу, які сёння можа дзейнічаць дзеля трываласці повязі з такой жа сілай, у якой быў, калі злучыўся з Каронай гэтаю святой уніяй»⁹⁴.

Прагнучы пазбегнуць галасавання, якое паглыбіла б розніцу паміж прадстаўнікамі Кароны і Літвы, люблінскі пасол Станіслаў Патоцкі прапанаваў «гарантаваць Княству Літоўскому роўную колькасць скарбовых міністраў і камісараў, як у Кароне, а скарбы злучыць». Кароль пацхапіў гэтую пропанову, а К.Н. Сапега пропанаваў адтэрмінаваць пленарнае паседжанне на пару дзён, каб правесці правінцыйныя сесіі. Праз тры дні, 20 кастрычніка, К.Н. Сапега паведаміў на пленуме Сойму, што пасля дзвюх правінцыйных сесіяў літоўскія станы аднадушна прынялі праект Станіслава Патоцкага. Літва, сцвердзіў ён, «згаджаецца на адзін скарб, на адну яго адміністрацыю, толькі прагнє, каб былі захаваныя варункі, якія даводзяць яе адасобленасць»⁹⁵.

Гэтыя варункі былі сформуляваныя ў адредагаваным, як вызначыў Адольфас Шапока, пасламі Ксаверам Хамінскім і Юзафам Несялоўскім праекце закона, названым Узаемныя Заручыны. Літоўскі бок прагнушы надаць яму характар прынцыпавага закона, які рэгулюе ўзаемныя стасункі Кароны і Літвы на аснове раўнапраўнасці. Адгэтуль адмысловae слоўнае ўбрannе акту, прадстаўленне якога К.Н. Сапега папярэдзіў прамовай, скончанай зваротам да караля: «Продкі Вашае Карапеўскае Міласці з ягелонскае крыіві, якая плыве ў Тваіх жылах, стараліся як наймацней знатаваць польскі народ з літоўскім. Панаванню Жыгімonta Аўгуста народы абавязаныя уніяй, панаванню Станіслава Аўгуста будуць абавязаныя тым мацнейшай знатаванасцю з азнакаю сваёй адасобленасці»⁹⁶.

Супроць аднадушнай ухвалы без галасавання выступіў валынскі пасол Войцех Свентаслаўскі, пропануючы зраўнанне

Літвы не з Каронаю як цэлым, а з Малапольшчаю і Вяліка-польшчаю. Замест дуалістычнае структуры ён прапанаваў трывалістичную, не з дзвюх, а з трох правінцыяў.

У ходзе паседжання выступіў Станіслаў Аўгуст, які заклікаў да згоды «ў гэты момант, які ў кнігах гісторыі будзе запісаны як найчаслівейшы і найслаўнейшы, калі гэты саюз, якога так усе жадаюць і які не можа быць разарваны ніякай людскою моцай, прыйдзе да жыцця». Ён звярнуўся да паслоў з заклікам прыняць ухвалу, якая «так угрунтует і ўвечніць святую унію, што сплавіць увесь польскі і літоўскі народ у такую масу, якая праз сваю шчыль насыць зробіцца тым паважнейшай, дужэйшай і не пакіне месца для падкапаў і падступных намераў»⁹⁷. Мана� падкрэсліваў жаданне захаваць унію як падставу сувязі абедзвюх дзяржаваў і абодвух народаў, а ўмацаванне яе абронтуваў перадусім патрэблюю ўніяціі перад з надворнымі пагрозамі, якія могуць імкнучыца выкарыстаць спрэчкі паміж абодвумя народамі. Прыняцце Станіславам Аўгустам прынцыпу «святой уніі» як падмурку польска-літоўскіх стасункаў павінна было задаволіць літоўскі бок.

У выніку Заручыны былі аднаголосна прынятыя Соймам 20 красавіка 1791 г. Іх пастановы тычыліся раўнапраўя прадстаўнікоў Вялікага Княства ў цэнтральных органах і захавання пэўных інтытуцыйных адметнасцяў, а менавіта:

1) гарантавалі Літве роўную з Польшчай колькасць прадстаўнікоў у супольных Камісіях Войска і Скарбу. У Камісіі Паліцыі быў пакінуты папярэдне ўзгоднены склад камісараў (1/3 — Літва, 2/3 — Карона) — як вынік «добраахвотнае згоды Вялікага Княства Літоўскага», што не павінна было, аднак, ствараць прецэдэнту. На будучыню ўва ўсіх супольных магістратурах мусіў быць роўны ўдзел прадстаўнікоў Кароны і Літвы;

2) забавязвалі захоўваць у Вялікім Княстве гэткую ж колькасць міністраў і нацыянальных службоўцаў, як і ў Кароне, з тымі самымі тытуламі і кампетэнцыямі;

3) у Камісіях Войска і Скарбу старшыняваць павінны былі па чарзе і роўныя тэрміны прадстаўнікі Кароны і Вялікага Княства;

4) скарбовая каса публічных літоўскіх даходаў павінна была заставацца ў Вялікім Княстве;

5) судовыя справы літоўскіх грамадзян са скарбам павінен быў разглядаць асобны скарбовы суд для Вялікага Кня-

ства, што меўся складацца з асобаў, якія не ўваходзяць у склад Скарбовай Камісіі, і працаўцаў паводле асобнага для Літвы права⁹⁸.

Перад названымі пастановамі ішла прэамбула, якая падкрэслівала дуалістычныя характеристыкі дзяржавы, грунтаванае на уніі, і прадстаўляла зробленыя змены як наступны крок у рэалізацыі яе прынцыпаў. У ёй мы чытаем, што Заручыны былі ўсталяваныя «са згоды паноў ад сенату, як духоўных, так і свецкіх, і земскіх паслоў Кароны Польскай і Вялікага Княства Літоўскага... маочы пры тым перад вачыма слоўны і вельмі патрэбны Абодвум Народам саюз і супольнасць актам уніі... столькі разоў на вечныя часы... учыненыя і дагэтуль ветгасцю і сталасцю абодвух бакоў трывалыя, пастанаўляем, што [гэтак сама] як у нас адзіны... Статут аб Праўленні, што служыць усёй нашай дзяржаве, Кароне Польскай і Вялікаму Княству Літоўскому, гэтак жа мы хочам, каб кіраваліся і наша супольнае войска, і скарбы, злучаныя ў адзін непадзельны нацыянальны скарб, прычым пад наступнымі ўмовамі».

Форма і змест Заручынаў падкрэслівалі іх асаблівую вагу. Ім быў нададзеныя характеристыкі асноўнага закона, што зраўноўвалі іх з актам Люблінскай уніі і прызнавала артыкулам *rasta conventa*, якім прысягалі манархі, узыходзячы на пасад. Услухаймася ў словы і тон Заручынаў, бо Станіслаў Аўгуст цвярджаў:

«Мы мацуем [яе] такімі варункамі, зацвярджэннем і ўмацаваннем, якія маем у акце уніі Кароны Польскай і Вялікага Княства Літоўскага, а паколькі мы, кароль, уважаем гэта ўсё за артыкул *ractorum conventorum*, то хочам, каб усё гэта і для Нашых наступнікаў змяшчалася дзеля прысягі *inter racta conventa*».

Пытанне, якія дачыненні мела *racta conventa* да Канстытуцыі 3 мая, а таксама якія дачыненні абодва гэтыя юрыдычныя акты мелі да Кардынальных Непарушных Законаў ад пачатку студзеня 1791 г., ужо не раз займала даследчыкаў. Справа зусім не ясная. Адзінаццаць артыкулаў Кардынальных Законаў, ухваленых Соймам пачынаючы ад жніўня 1790 г. і зацверджаных пасля трохмесячнае адтэрміноўкі маршалкам С. Малахоўскім паводле жадання паслоў⁹⁹, мелі, як піша Збігнеў Радванскі, характеристыкі грамадска і палітычна кансерва-

ты ўны¹⁰⁰. Яны заставаліся ў супярэчнасці са зместам і духам майскага Канстытуцыі. Поруч з урачыстым пацверджаннем манаполіі ўлады ў руках шляхты і выключнасці яе прывilejy яны змяшчалі супярэчны з ухваленай чатыры месяцы пазней Канстытуцыяй запіс пра «вольнае абіранне каралёў»¹⁰¹. Апрача таго, яны, як нам вядома, санкцыянувалі вячыстую унію Кароны і Вялікага Княства, якую Канстытуцыя прамінула маўчаннем.

Нязгоднасць паміж Канстытуцыяй і папярэднім ёй заканадаўствам павінна была ліквідаваць ухваленая 5 мая Дэкларацыя аб'яднаных станаў. У ейным уступе сцвярджалася, што «ўсе даунія і цяперашнія законы, супяречныя гэтай Канстытуцыі альбо якому-небудзь яе артыкулу, мы касуем, а паасобныя копіі, патрэбныя да артыкулаў і кожнай матэрыі, замкнёных у гэтай Канстытуцыі, якія дакладней тлумачаць абавязкі і лад праўлення, абвяшчаем складаю часткай гэтае ж Канстытуцыі»¹⁰². Паўстае пытанне, ці азначала гэта адхіленне Кардынальных Непарушных Законаў у цэлым або толькі запісай, супяречных з Статутам аб Праўленні, а таксама — заўважым — з іншымі законамі, якія развівалі яе пасстановы і загадзя былі прызнаныя складаю часткай Канстытуцыі.¹⁰³ На практыцы гэта адчыняла дарогу поўнаму скаванню Кардынальных Законаў.

3. Радванскі звярнуў увагу, што ў пазнейшых заканадаўчых актах рэфарматары пазбягалі спасылацца на Кардынальныя Законы¹⁰⁴. Аднак не заўсёды, паколькі закон пра Канстытуцыйны экстраардынарны Сойм, зацверджаны 30 мая таго ж года, вызначаў, што на такім Сойме, які меўся склікацца кожныя 25 гадоў дзеля перагляду Канстытуцыі, «асаблівым абавязкам Канстытуцыінае Дэпутаціі будзе пільнаваць, каб ніводзін праект не змяшчаў нічога такога, што супярэчыла б Непарушным Законам альбо *recta conventa*» (арт. VI, 2)¹⁰⁵. Вось жа, Кардынальныя Непарушныя Законы не былі адхіленыя ў цэлым, хоць і засталіся юрыдычным рэліктам без вялікага значэння. Інакш стаяла справа з пактамі канвентамі. Яны, паводле думкі Чатырохгадовага Сойму, «раз укладзеныя... павінны быць нязменнымі і толькі ўзнаўляцца з кожным наступнікам кароны, на якога пераходзяць шляхам сесіі, а не перарэдагоўвацца»¹⁰⁶. Створаныя Соймам для саскага электара як наступніка трону, а пасля — і для

кожнага ўладара, які ўступаў бы на трон, прысягі, пакты канвенты набывалі, пісаў Э. Раствароўскі, «характарсталага і непарушнага элементу ладу 3 мая»¹⁰⁷. Вось жа, у епархii асноватворных нормаў яны стаялі вышэй за Канстытуцыю¹⁰⁸. Урачыстая форма, нададзеная Заручынам, адпавядала моцы гэтага акту.

Заручыны трэба прызнаць важным дасягненнем дэлегацыі Вялікага Княства на Чатырохгадовы Сойме. Ужо пасля ўхвалення Статута аб Праўленні 3 мая яна здолела, згадаючыся на ўтварэнне супольных цэнтральных органаў, здабыць падкрэсліванне федэрацийнага харектару Рэчы Паспалітай, заснаванага на раўнапраўнасці Кароны і Літвы. Ужо Вітальд Камянецкі падкрэсліў, што «гэта была значная саступка з боку Кароны», зробленая «ў імя ўзмацнення супольнага арганізму»¹⁰⁹. Аналагічна Ежы Малец прызнаў, «бे ручы пад увагу факт, што на працягу XVIII ст. Вялікае Княства ўсё часцей трактавалася як адна з трох правінцыяў Рэчы Паспалітае... што Заручыны былі актам вельмі карысным для Літвы»¹¹⁰. Гэта таму, што падкрэслівалася раўнапраўнасць Вялікага Княства ў дачыненні да Кароны як цэлага, бо палова сяброў найважнейшых Камісіяў мусіла паходзіць з Літвы, а старшыняваць у іх павінны былі па чарзе прадстаўнікі Кароны і Вялікага Княства.

Хоць Узаемныя Заручыны Абодвух Народаў былі перадусім поспехам літоўскага боку, дасягнуты кампраміс умацоўваў пазіцыі ўсяго рэфарматарскага лагера. Усведамленне гістарычнага значэння гэтага акту было падкрэслена вялікім прыёмам, наладжаным па ўхвалені Заручынай літоўскімі сенатарамі і пасламі ў Радзівілаўскім Палацы. Прыйём быў звязаны з гадавінай каранацыі Станіслава Аўгуста. На яго прыбыў карабль, маршалак кароннай канфедэрациі С. Малахоўскі, дзяржаўныя дастойнікі, дыпламатычны корпус¹¹¹. Як сведчыць расейскі гісторык Мікалай Кастамараў, быў выбіты памятны медаль, на абводзе якога меўся лацінскі надпіс «Пры Станіславе Аўгусце завершана найсцілайшая унія, усталіваная напачатку пры Жытімонце Аўгусце»¹¹² (у перакладзе з расейскага). На жаль, у польскіх зборах гэтага медаля дагэтуль знайсці не ўдалося. Магчыма, ён захаваўся ў Пецярбурзе, дзе больш як 120 гадоў назад яго напэўна бачыў Кастамараў.

Неўзабаве па ўхваленні Заручынаў, 27 кастрычніка 1791 г., быў ухвалены і закон пра Скарбовую Камісію, а праз паўгода, 18 мая 1792 г., згодна з Заручынамі быў дапоўнены закон аб Вайсковай Камісіі Абодвух Народаў¹¹³.

9. Судаводства засталося асобным; яно рэгулявалася асобнымі для Кароны і Вялікага Княства Літоўскага законамі, з агаворкаю, што яны павінны быць абавязковымі да прыняція новай кадыфікацыі права — Кодэксу Станіслава Аўгуста. Пытанне кадыфікацыі права спалучалася, як мы ведаем, з тэндэнцыяй да яго уніфікацыі, супроты якой заўсёды выступала Вялікае Княства. Дыскусія распачалася яшчэ да прыняція Канстытуцыі 3 мая, на пачатку студзеня 1791 г., калі каронныя паслы (люблінскі пасол Себасцян Длускі, падтрыманы браслаўскім паслом Юзафам Патоцкім і валынскім Юзафам Чартарыскім) зрабілі прапанову пакліакаць Дэпутацію дзеля ўкладання цывільнага і карнага кодэксаў, супольных для Кароны і Літвы¹¹⁴. Літвіны запраціліся гэтай пропанове, а маршалак літоўскае канфедэрацыі К.Н. Сапега пажадаў ад класіціў рашэнне, бо, як ён казаў, над пропанаваным праектам «правінцыя Вялікага Княства Літоўскага мусіць задумашца з тым большым клопатам, каб яе Статут не быў парушаны ў найменшай драбніцы». Дарма блізкі Калантаю пінскі пасол Мацей Бутрымовіч, стараючыся ўратаваць абвешчаны праект, пропанаваў, каб каронныя правінцыі выказалі згоду, «каб дэпутація, якая мае вызначыцца, узяла за найпершое правіла свайго твора Статут Літоўскі, тады будзе дапушчанае аднадушнае прыняцце праекта». Літвіны пажадалі асобнай кадыфікацыі дэпутаціі. Паколькі да паразумення не дайшло, соймавы маршалак, згодна з пропановай К.Н. Сапегі, адтэрмінаваў справу аж да «разбору гэтага [пректа] на правінцыйнай [літоўскай] сесіі»¹¹⁵.

Юрыдычнай падставай для стварэння адзінае сістэмы права для ўсіх Рэчы Паспалітае быў згаданы вышэй арт. VIII Канстытуцыі 3 мая. Аднак літоўскія паслы не схіліліся перад гэтым, здавалася б, ясным запісам і, як і на іншых участках, баранілі ўласную сістэму права. Калі 22 чэрвеня кіеўскі пасол Ян Хаецкі зачытаў пропанову аб пакліканні супольнае дэпутаціі для кадыфікацыі і ўніфікацыі права, К.Н. Сапега «заптрабаваў ад імя літоўскае правінцыі, каб яна, паколькі мае асобныя законы *ad codicem*, і дзеля яго напісання мела асобную дэпутацію»¹¹⁶.

Канкрэтна справа паўстала на форуме Сойму 28 чэрвяня, калі па адчытанні праекта Яна Хаецкага падканцлер каронны Гуга Калантай зрабіў вялікую праграмную правомову, у якой выклаў праекты далейшых рэформаў, што павінны былі стварыць новую мадэль ладу Рэчы Паспалітаяе. Падканцлер патрабаваў дапаўнення палітычнай майскай Канстытуцыі «еканамічнай канстытуцыяй», далей «маральнай канстытуцыяй» — датычнаю асветы і выхавання, і, нарэшце, кадыфікацыяй права¹¹⁷. У гэтай апошняй сферы Г. Калантай, маючы наўвеце перадусім уніфікацыю права, прапанаваў зрабіць яго падставаю Статут Літоўскі. Гэты крок, у спалучэнні з пахвалою Статуту, якую ён выказаў, павінен быў настроіць літоўскіх паслоў прыхільна да ягонае пропановы. «Кажучы пра Статут Літоўскі,— прамаўляў Калантай,— я кажу пра кнігу, пра якую няможна ўспамінаць без належнага захаплення... [я]е можна лічыць найдасканалейшаю кнігаю законаў ва ўсёй Еўропе, выключыўшы некаторыя недахопы, накінутыя [публічнаю] думкай, выключыўшы празмерную суроварасць у пакараннях — загану таго веку, які не меў яшчэ настаўнікам маркіза Бэкарэя»¹¹⁸.

Адначасова, каб прыхільна настроіць каронных паслоў, падканцлер зазначыў, што ў Статуте Літоўскім «змешчаны ўесь збор Ласкага, наколькі той звязтаўся да цывільных законаў». Вось жа, польскія паслы малі спакойна прыняць пропанову Калантая, паколькі Літоўскі Статут пераняў з польскага права ягоныя прынцыпы.

Вытанчанасць разваг Калантая не пераканала літоўскіх паслоў. Выступаючы ад іх імя і прадстаўляючы праект рэзальюцыі, «узгоднены на нашай правінцыйнай сесіі», К.Н. Сапега пажадаў, каб была паклікана асобная дэпутація для кадыфікацыі права Вялікага Княства¹¹⁹. Старшыня соймавага паседжання Станіслаў Малахоўскі, узяўшы слова пасля Сапегавай заявы, сказаў пра свае спадзяванні, што фармулёўка пропановы Калантая будзе прынятая літоўскімі пасламі. З прычыны жадання дзвюх асобных камісіяў ён выказаў надзею, што праекты, паралельна апрацаваныя кароннай і літоўскай дэлегацыямі, будуць блізкія адзін да аднаго і «абодва акажуцца згоднымі да ўсталявання аднаго *codicis* [кодэкса] для ўсяго краю». Гэтак, паасоб-

ку пасоўваючыся наперад, абедзве камісіі павінны былі, як спадзяваўся С. Малахоўскі, дайсці да аднае супольнае мэты.

У дыскусіі, якая разгарнулася следам, некаторыя каронныя паслы надалей жадалі паклікання супольнае дэпутацый. Апануючы ім, падканцлер літоўскі Яўхім Літавор Храптовіч бараніў асобную дэпутацыю для Літвы. Мэты захавання гэтаяе асобнасці ён не тайў. Літва будзе старацца, казаў Храптовіч, аб «захаванні даўняга свайго Статута, які для яе зручны». Ён пагаджаўся, аднак, з патрабаваннем памяркоўнае часткі польскае дэлегацыі, каб кадыфікацыйныя працы абедзвюх дэпутацый адбываліся паралельна і ва ўзаемным паразуменні, бо калі адна знайдзе ў другой нешта карыснае, то прыме ў сваю сістэму. Люблінскі пасол Станіслаў Патоцкі быў за тое, каб склад дэпутацый вyzначыў кароль, што забяспечыла б хутчэйшую уніфікацыю права, нягледзячы на дваістасць дэпутацый, але прапанова гэтая правалілася дзякуючы апазіцыі і паслоў Вялікага Княства. На прапанову К.Н. Сапегі было прынята, што дэпутацый павінны быць пакліканыя на правінцыйных сесіях, у тым ліку і спаміж асобаў, якія не ўваходзяць у склад Сойму¹²⁰. Такім чынам, літвіны вyzначылі сабе такі склад кадыфікацыйнае дэпутацыі, які адпавядаў іх поглядам і патрэбам.

Урэшце былі пакліканыя дзве дэпутацыі: каронная павінна была прыняць за аснову Статут Ласкага і Статут Літоўскі, літоўская — толькі Літоўскі Статут, і дапаўняць іх па меры патрэбы правіламі, зачэрпнутымі з іншых краёвых і замежных законаў і з прынцыпамі натуральнага права. Атрымаліся два з большага тоесныя статуты, і абодва канчаліся сказам: «І такі збор цывільных і крымінальных законаў, калі стане ператвораны ў закон, будзе называцца Кодэксам (*Codex*) Станіслава Аўгуста»¹²¹.

Даследчыкі задаюцца пытаннем, ці меркавалася ў выніку працы абедзвюх дэлегацый дасягнуць уніфікацыі права або яго далёкасязнага збліжэння. Факт, што сістэму і змест стараліся ўзгадняць, да чаго прычыніўся Геранім Страйноўскі, які дзейнічаў як сувязны паміж абедзвюма дэпутацый. Трэба, аднак, памятаць пра тое, што ў пастанове пра дэпутацыю «для запісання *codicis civilis et criminalis* для ВКЛ» змяшчалася агаворка (адсутная ў пастанове пра дэпутацыю для Каро-

ны), каб праект кадыфікацыі дэпутацыя «прынесла найперш на разгляд у правінцыйнай літоўскай сесіі, а потым на ра-шэнне станаў». Гэтym прадугледжвалася, што Сойм атрымае праект, папярэдне ўхвалены дэлегацыяй Вялікага Княства, а значыць, які будзе ўлічваць адпаведныя літвінам нормы, якія каронныя не канечне мусілі падзяляць. Таксама тытулы абед-вюх пастановаў: першы авбяшчаў пра напісанне кодэкса «для каронных правінцыяў», а другі хутчэй прадугледжваў, што плёнам кадыфікацыйных прац павінна было быць узаемнае збліжэнне дзвюх асобных сістэм права, злучаных, як шап-кай, супольным тытулом Кодэкса Станіслава Аўгуста.

Няшмат матэрыялаў захавалася з працы літоўскага дэ-путацыі, якая была перапыненая палітычнымі падзеямі. Ад-нак, як вынікае з праектаў кадыфікацыі карнага права Юза-фа Вэйсэнгофа (*Weyssenhoff*), сябра літоўскага дэпутацыі, яны былі прасякнутыя духам гуманізму¹²². Параўноўваючы пра-екты Вэйсэнгофа з праектам карнага права сябра кароннае дэпутацыі Юзафа Шыманоўскага, Адам Літынскі прыходзіць да высновы, што хоць праект Шыманоўскага канструкцый-на лепшы, але праект Вэйсэнгофа, як ён выражаетца, «на-шмат радыкальнейшы». У ім знайшлі выраз рашэнні, вылу-чаныя сучаснай юрыдычна-карнаю думкаю. Асабліва Вэй-сэнгоф выказваўся за скасаванне смяротнага пакарання і пакарання адсяченнем частак цела ды за выхаванне ўзамен пакарання пазбаўленнем волі. Жадаючы строгага захавання індывідуальнай адказнасці, ён выказваўся супроць пакаран-ня выгнаннем (баніцыі), знеслаўлення (інфаміі) і пазбаўлен-ня грамадзянства. Вэйсэнгоф быў праціўнікам не толькі, як Шыманоўскі, кары канфіскацыі маёмы, бо яна закранае і сям'ю злачынцы, але і — з гэтага ж меркавання — грошо-вых пакаранняў. Стоячы на пазіцыі суб'екту ўнае віны, ён меркаваў, што вышыню кары за кардзеж не варта ставіць у залежнасць ад таго, адбылося злачынства з узломам ці без. «Крадзяжы з касцёла» Вэйсэнгоф не разглядаў як святакра-дства, але ставіў нароўні з крадзяжом з дому. Ён таксама быў праціўнікам цвёрдых нормаў пакарання за паасобныя злачынствы, патрабуючы шырокага абсягу свободнай ацэнкі суда ў залежнасці ад акаличнасцяў справы¹²³. «Заканадаўца ўсяго апісаць не можа,— цвердзіў ён,— [то] павінен пакла-сці ў тым тэарэтычныя (генеральныя) правілы, а суддзя ў

практыцы паменшыць альбо павялічыць пакаранне, азначае законам, паводле акалічнасця ў, якія будуть рабіць злачынства цяжэйшым альбо лягчайшым»¹²⁴. Гэта былі сучасныя погляды, якія апярэджвалі эпоху.

Злачынствы супроць рэлігіі павінны належаць, меркаваў Вэйсэнгоф, да кампетэнцыі духоўных судоў, а кары, накладаныя імі, павінны мець харктар касцельных пакаранняў, якія не падлягаюць выкананню дзяржаўнымі органамі. Распрацоўваючы праект крымінальнага права, Ю. Вэйсэнгоф спасылаўся на Мантэск'ё, Бэкарью і Бэнджаміна Франкліна. Са зместа праекта вынікала, што яму не былі чужымі пагляды Вальтера і энцыклапедыстаў. Паводле З. Здруйкоўскага, Вэйсэнгоф, пішучы свой праспект, ведаў праспекты, распрацаваныя Ю. Шыманоўскім, і прыстасоўваў да іх структуру свайго праекту. Гэта было згодна з ухвалай аб пакліканні абедзвюх камісіяў. Адрозненні ў матэрыяльных пала жэннях былі, аднак, істотныя, а прыярытэт літоўскае дэпутаціі ў сучаснасці і гуманнасці праектаў юрыдычна-крымінальных рашэнняў несумненны.

У межах уліку літоўскіх патрабаванняў трэба змясціць і закон, зацверджаны ў актах 2 лістапада 1791 г., які быў дапаўненнем законаў пра сойм і соймікі — Расклад ваяводстваў, земляў і паветаў з азначэннем гарадоў, а ў іх канстытуцыйных месцаў для соймікаў у правінцыях каронных і Вялікага Княства Літоўскага. Паводле яго з Вялікапольшчы, Малапольшчы і Літвы мелася абірацца па 68 паслоў. У выніку гэтага Літва атрымала на 14 паслоў больш, Вялікапольшча — толькі на 2, а Малапольшча — на 11¹²⁵. Вось жа і гэты закон быў карысным для Вялікага Княства, асобнасць якога падкрэсліваў нават у сваім тытуле.

10. Неўзабаве па ўпадку Канстытуцыі 3 мая ў апублікаванай на эміграцыі калектывай працы «Пра ўсталяванне і падзенне польскае Канстытуцыі 3 мая 1791 году» Гуга Калантай так ацаніў ролю Заручынаў: «Шляхетная, а хутчэй братэрская ахвяра каронных правінцыяў усё аблігчыла. Былі абноўленыя паміж Літвой і Каронай святыя шлюбы уніі, была прынятая памятная ўхвала, у сілу якое на ўсе ўрадавыя магістратуры павінна была абірацца палова грамадзян літоўскіх, а палова каронных, хоць Літва ў параянні з Каронай не складае і трэцяе часткі ані ў насельніцтве, ані ў багацці»¹²⁶.

Як відаць, Калантай, у часы Чатырохгадовага Сойму галоўны прапагандыст поўнае інтэграцыі абедзвюх складовых частак Рэчы Паспалітае, з перспектывы часу ацэнъваў працу Чатырохгадовага Сойму як аднаўленне акту Люблінскай уніі, прыпісваючы заслугу гатоўнасці да саступак кароннай дэлегацыі. Гэта пацвярджала б абрэгунтаванасць погляду, што заканадаўства гэтага Сойму ў цэлым захавала мадэль федэрacyjнай, пры тым што яе повязі, як падкрэслівалі ўжо сучаснікі, зрабіліся шчыльнейшыя.

У польскай гісторыяграфіі ўзаемныя Заручыны Абодвух Народаў доўга недаацэньваліся. Гэта спалучалася са станоўчай ацэнкай цэнтралізацыйных і уніфікацыйных тэндэнцыяў у Канстытуцыі 3 мая. Так, Станіслаў Кутшэба цвердзіў, што майская Канстытуцыя «ужо не адрознівае абедзве паловы Рэчы Паспалітае, [а] Літву трактуе як правінцыю нароўні з Малапольшчай і Вялікапольшчай». Прызнаючы Заручыны «дапаўненнем Канстытуцыі», ён зводзіў змест гэтага закона да ліквідацыі двайствай вайсковай і скарбовай адміністрацыі. Рэшта адметнасцяў, пералічаных у Заручынах, гэта — на думку Кутшэбы — «перажыткі даўняга падзелу, зрешты, без істотнага значэння»¹²⁷. Гэту пазіцыю падзяліў Уладыслаў Канапчынскі, пішучы, што заканадаўцы Чатырохгадовага Сойму «далі Рэчы Паспалітай адзіны ўрад, у процілегласць да састарэлага польска-літоўскага дуалізму... Толькі рэшткі асобных органаў былі гарантаваныя літвінам у Заручынах Абодвух Народаў»¹²⁸.

На думку Лесь надорскага, Узаемныя Заручыны, хоць «у форме наследавалі даўнейшыя акты уніі, у сапраўднасці... сцвярджалі інкарпарацыю Літвы ў Польшчу з забеспячэннем толькі мясцовай, г. зн. польскай альбо спольшчанай шляхце шырокага самакіравання»¹²⁹. Следам за ім Ежы Лоек ацэнъваў Заручыны як «малазначную папраўку» без істотнага значэння¹³⁰.

Адрозны ад гэтага падыход ужо на заранку II Рэчы Паспалітае прадставіў В. Смаленскі. Падышаючы значэнне «гісторычнае соймавае сесіі», якая ўхваліла Заручыны, ён размяшчаў гэты акт у працэсе, апагеем якога была Люблінская унія. Бачачы ў Заручынах працяг унійнай ідэі Жыгімонта Аўгуста, ён ставіў іх высока ў нацыянальнай гісторыі¹³¹. Следам за ім высока ацаніў пазіцыю Заручынаў В. Сабацінскі.

Ён признаў іх «надзвычай важнымі нормамі, раўнаважнымі з Канстытуцыяй 3 мая», але патрабаванне, каб кароль ім прысягаў, тлумачыў тым, што гэта было патрэбна «з прычыны скасавання уніі Канстытуцыяй 3 мая»¹³². Тым часам, Канстытуцыя прамінала справу уніі, але не касавала яе *expressis verbis*, дапускаючы тым самым, як мы бачылі, розныя разшэнні.

Літоўскія гісторыкі найчасцей прымалі польскія ацэнкі, прадстаўляючы Заручыны як элемент будовы адзінае дзяржавы, які дапаўняе майскую Канстытуцыю¹³³. Толькі нямногія бачылі ў ім абарону правоў Вялікага Княства¹³⁴.

«Віленскія краёўцы» бачылі ў Заручынах вяртанне да дзяржаўнага дуалізму, прынцыпіаў уніі, недацэненых Канстытуцыяй 3 мая. А. Шапока, пішучы пра Заручыны, сцвярджаў: «Вось жа, 20.X.1791 г. літоўскія паслы дасягнулі таго, да чаго Літва імкнулася больш як 200 гадоў»¹³⁵.

У польскай гісторыяграфіі паварот у ацэнцы Заручынаў адзначыўся ў працах Э. Раствароўскага. Звяртаючыся да В. Смаленскага, ён бачыў у Заручынах з цяжкасцю дасягнуты кампраміс, далёкі «ад максімалізму першапачатковага праекта пяра П'ятолі»¹³⁶. Значэнне Заручынаў і аналіз іх зместу выявілі Е. Малец і Е. Міхальскі, на якіх было шмат спасылак вышэй, хоць апошні падкрэсліваў, што Заручыны з'явіліся як спосаб вырашэння спрэчкі пра Скарбовую Камісію¹³⁷, а гэта здаецца пэўным звужэннем генезісу і становішча гэтага акту.

Прызнанне вагі Заручынаў прабівае сабе дарогу ў сучаснай навуцы. Пра гэта сведчаць сінтэз «Гісторыя Польшчы» Ежы Тапольскага¹³⁸, Тадэвуш Васілеўскі¹³⁹, Збігнеў Шоненка, які падкрэсліваў, што Заручыны ўвайшлі ў шэраг канстытуцыйных распрацовак, захаваўшы, нягледзячы на прагрэс цэнтралізацыі, федэральнага характару польска-літоўскага дзяржавы¹⁴⁰. Гэта признаў у нядайнім выданні «Гісторыі Літвы» Ежы Ахманскі¹⁴¹.

Кажучы пра гісторыяграфію, нельга не згадаць ацэнку справы уніі ў перыяд Чатырохгадовага Сойму, якую даў Павел Ясеніца. У апубліканым у 1972 г. апошнім томе трывалогіі «Rzeczpospolita Obojga Narodów» ён пісаў: «Чатырохгадовы Сойм зусім не пазбавіў дзяржаву характару федэральнага, толькі надаў ёй сціслейшыя формы, больш адпаведныя

патрэбам новых часоў». І дадаваў, што Чатырохгадовы Сойм, «зайшоўшы крыху задалёка паводле літары тэксту Канстытуцыі, гарантаваў і зрабіў магчымым праз Узаемныя Заручыны далейшы працяг пачуцця асонасці Вялікага Княства»¹⁴². А ў падсумаванні ён сформуляваў наступную развагу: «Канстытуцыя 3 мая зусім не скасавала літоўскай асонасці. Ніякі юрыдычны акт не можа скасаваць сутнасці, створанае гісторыяй. Адчынілася толькі дарога да сціслейшых, дасканалейшых формаў саюза»¹⁴³.

Прыклад лёсу польска-літоўскай уніі ў часы Чатырохгадовага Сойму, як здаецца, сведчыць, што немагчыма здзейсніць рэформы дзяржаўнага ладу без грамадской падтрымкі, у гэтым выпадку з боку шляхты Вялікага Княства. І так як прыняцце літоўскімі сенатарамі і пасламі Статута аб Праўленні 3 мая было саступкаю польскаму боку ў імя вышэйших інтарэсаў усіх Рэчы Паспалітае, гэтак і Узаемныя Заручыны Абодвух Народаў былі саступкаю літвінам, якія баранілі сваю палітычную суб'ектнасць. Кампраміс адбыўся ў рамках існуючай федэрациі, умацоўваючы яе праз пакліканне супольных органаў на аснове раўнапраўя. Гэта мацавала повязь паміж «палітычнымі народамі» Кароны і Вялікага Княства, а адначасна давала літвінам магчымасць захаваць традыцыю ўласнае дзяржаўнасці, істотнага элемента іх сучаснай нацыянальнай свядомасці.

¹ J. Bardach. Statuty litewskie w ich kręgu prawnokulturowym // O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 45.

² J. Malec. Coaequatio iurium stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską z 1697 // Acta Baltico-Slavica. T. XII. 1979. S. 203–214.

³ W. Wielhorski. Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe w W. Ks. Litewskim // Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis. T. III. Londyn, 1953. S. 215–242; J. Bardach. O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. S. 201–211.

⁴ Як сведчыць Міхал Клеафас Агінскі ў *Mémoires / .../ sur la Pologne et les Polonais depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815*. T. 1. Paris, 1826: «Пасля саюзу Літвы з Польшчай літвіны заўсёды паказвалі, што даражаць захаваннем сваіх старадаўніх правоў і прывілеяў,

якія ім былі гарантаваныя самім актам уніі; але іх заўсёды заставалі гатовымі на ўсе ахвяры, якія ад іх патрабаваліся, калі заходзіла пра су полуны дабрабыт айчыны».

⁵ E. Rostworowski. «Marzenie dobrego obywatela» czyli królewski projekt konstytucji // Legenty i fakty XVII w. Warszawa, 1963. S. 407, 439–441, 451–453.

⁶ J. Malec. Próbyści ślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786 // Lithuano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica. T. II. 1987. S. 167–184; i апублікаваны раней артыкул Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792). СРН, Т. XXXIV. 1982, з. 1. S. 31–48. Абедзве працы з' ўляюща часткамі доктарскай дысертацыі аўтара.

⁷ J. Michalski. Zagadnenie unii polsko-litewskiej w czasie panowania Stanisława Augusta. ZH, T. LI. 1986, z. 1. S. 97–130. Аўтар апісвае, грунтуючыся на неапублікованым дагэтуль дыярышу Чатырохгадовага Сойма, ход спрэчак па тэмэ, якая нас цікавіць, што дадае вартасці ягонаму даследаванию.

⁸ E. Rostworowski. Legendy i fakty. S. 451; J. Michalski, op. cit. S. 101 i passim; A. Zahorski. Spór o Stanisława Augusta. Warszawa, 1988. S. 411.

⁹ J. Michalski, op. cit. S. 102–105; J. Malec. Próby zespolenia Litwy z Koroną. S. 172–174, дзе гаворыща аб праекце «Ocalenia» (уратаванне), што не перадае сэнсу выразу «ucalenie», г. зн. «scalenie» (аб'яднанне ў адно цэлае).

¹⁰ S. Kościałkowski. Antoni Tyzenhauz. Podkarbi nadworny litewski. T. I. Londyn, 1970. S. 103. T. II. Londyn, 1971 (падрыхтавала да друку Л. Цялкашова). S. 178. Становішча Тызенгаўза, які фактычна выконваў функцыі старшыні Літоўскай скарбовай камісіі, падм ацаўвала павышэнне ягонае пасады ў 1775 г. да ўзроўню міністра.

¹¹ J. Michalski, op. cit. S. 106.

¹² Тамсама. S. 108–110; E. Borkowska-Bagińska. «Zbiór Praw Sądowych» Andrzeja Zamoyskiego. Poznań, 1986. S. 318.

¹³ J. Malec. Próby zespolenia Litwy z Koroną. S. 184.

¹⁴ H. Kołłątaj. Listy Anonima i prawo polityczne narodu polskiego. T. I. Warszawa-Kraków, 1954. S. 220.

¹⁵ Тамсама. Т. I. S. 245.

¹⁶ Тамсама. Т. II. S. 10.

¹⁷ Тамсама. Т. II. S. 370.

¹⁸ H. Kołłątaj. O sejmie, Boss, rkps 1778/III. S. 41. Цыт. паводле: G. Pasztor. Hugo Kołłątaj na Sejmie Czteroletnim 1791–1792 (машынапіс доктарскай дысертацыі). С. 290.

¹⁹ H. Kołłątaj. Listy Anonima. T. II. S. 244.

²⁰ J. Malec. Problem stosunku. S. 34.

²¹ J. Michalski, op. cit. S. 97–130, przyp. 51.

²² Цыт. паводле: W. Smoleński. Sprawa Stosunku Litwy do Polski na Sejmie Wielkim // Studia Historyczne. Warszawa, 1925. S. 70.

²³ E. Rostworowski. Legendy i fakty. S. 451.

²⁴ J. Malec. Problem stosunku. S. 37. Аўтар звязаў ўвагу на то, што гэты артыкул «у цэлым амаль даслоўна паўтарае артыкул IX Карацянальных законуў 1768 і 1775 гг.».

²⁵ E. Rostworowski. Legendy i fakty. S. 411, 541–543.

²⁶ Vol. Leg. T. IX. Kraków, 1889. S. 203.

²⁷ E. Rostworowski. Legendy i fakty. S. 452.

²⁸ B. Leśnodorski. Dzieło Sejmu Czteroletniego. Wrocław, 1951. S. 199.

²⁹ Пытанне аўтарства паасобных праектуў і ўдзелу ў апрацоўцы Канстытуцыі 3 мая яе суаўтараў аналізуеца ў даследаваннях J. Dilma, B. Leśnodorskiego, E. Rostrowskiego, J. Michałskiego, да якіх адсылаем зацікаўленых чытачоў.

³⁰ E. Rostrowski. Legendy i fakty. S. 405; яго ж, Naprawa Rzeczypospolitej (w 190 rocznicę Konstytucji Trzeciego Maja) // Popioły i korzenie. Szkice historyczne i rodzinne. Kraków, 1985. S. 144.

³¹ Ён жа. Popioły i korzenie. S. 135–137.

³² B. Leśnodorski. Dzieło Sejmu Czteroletniego. S. 240, 390; яго ж. Historia państwa i prawa Polski. T. II: Od połowy XV wieku do 1795. Wyd. II. Warszawa, 1966. S. 532.

³³ S. Kutrzeba. Historia ustroju Polski. Korona. Wyd. VIII. Warszawa, 1949. S. 380. Гл. яго ж. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914. S. 657.

³⁴ O. Halecki. Dzieje unii Jagiełłńskiej. T. II. Kraków, 1920. S. 353. У наступных працах Галецкі перагледзеў сваё меркаванне, прызнаючы існаванне федэральнай структуры Рэчы Паспалітай аж да 1795 г..

³⁵ B. Leśnodorski. Dzieło. S. 240. Гэтую ацэнку ён паўтарыў, у інакшым кантэксце, у працы Ojczynę moją wszelkimi sposobami ratować... [wstęp do:] Konstytucja 3 maja 1791. Warszawa, 1981. S. 43, дзе цвердзіў, што «заканадаўства Чатырохгадовага Сойму адзінае для адзінай (незалежна ад другарадных адрозненняў)польскай дзяржавы і звязаныя з ім далейшыя заходы было пераломам у палітычным ладзе дзяржавы».

³⁶ J. Michałski. Unia. S. 114.

³⁷ A. Skałkowski. Towarzystwo Przyjaciół Konstytucji 3 maja // Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej. Z. 2. 1930. S. 16. Э. Раствароўскі называў у хваленне Канстытуцыі 3 мая «дзяржаўным пераваротам», падрыхтаваным «змоўшчыкамі», якім удалося на працягу месяцаў трывалы у таямніцы сваю падрыхтоўку: Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja. Warszawa, 1966. S. 231. К. Зянкоўская назвала сваю кнігу Spisek 3 maja. (Warszawa, 1991).

³⁸ Vol. Leg. T. IX. S. 4.8.

³⁹ R. Kaleta. Oświęceni i sentymentalni. Wrocław, 1971. S. 490, 551, 555, 563, 588, 571; Z. Libera. Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta. Warszawa, 1971. S. 181; J. Nowak-Dłużewski. Satyra polityczna Sejmu Czteroletniego. Kraków, 1933. S. 21–29, 83, 172.

⁴⁰ L. Hass. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku. Wrocław–Warszawa, 1980. S. 208.

⁴¹ J. Kowiecki. Klub Radziwiłłowski w Warszawie w 1791 roku // Wiek Oświęcenia. T. VI. Warszawa, 1989. S. 85–123.

⁴² Спіс сябрового клуба рэканструйваны J. Kowiecki (тамсама. С. 105–107).

⁴³ Тамсама. С. 106, 60.

⁴⁴ Тамсама. С. 113–115.

⁴⁵ A. Strojnowski. Reprezentanci Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie uchwalania Konstytucji 3 maja // 3 maja w tradycji i kulturze polskiej. T. II. Acta Universitatis Lodzienensis. Folia Historica 41. Łódź, 1991. S. 5–6.

⁴⁶ M. Handelsman. Konstytucja 3 maja r. 1791. Warszawa, 1907. S. 77; J. Dihm Trzeci Maj. Kraków, 1932. S. 34.

⁴⁷ A. Strojnowski, op.cit. S. 9.

⁴⁸ Тамсама. С. 13–15.

⁴⁹ A. Strojnowski, op. cit. S. 9; J. Łojek. Geneza i obalenie Konstytucji 3 maja. Lublin, 1986. S. 151, 164.

⁵⁰ Тамсама. С. 10.

⁵¹ Тамсама. С. 13.

⁵² L. Hass. Wolnomularstwo. S. 208.

⁵³ Тамсама. S. 169, 174; Ён жа. Sekta fārmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie 1721–1821. Warszawa, 1980. S. 194, 197, 324, 239.

⁵⁴ Ён жа. Wolnomularstwo. S. 209; Ён жа. Sekta fārmazonii. S. 234.

⁵⁵ J. Dihm. Trzeci Maj. S. 16–20; E. Roztworowski. Ostatni król. S. 233.

⁵⁶ У літаратуры бытую версія, згодна з якой Сапегу амаль што сілаю прымусілі выказацца за Канстытуцыю. Нядаўна яе паўтарыў E. Michalski, пішу чы, што «маршалка Сапегу, які вагаўся, карабеўскі ад'ютант, што адзначаўся вялізною сілай, с хапіў за руку і зацягнуў у касцёл» (J. Michalski. Konstytucja 3 Maja. Warszawa, 1985. S. 51). Тым часам, паводле Я. Лойкі, ад'ютант пар. Галкоўскі меў даручэнне кла-паціца пра бяспеку маршалкаў Малахоўскага і Сапегі, бо існавала небяспека замаху на іх з боку праціўнікаў Канстытуцыі (J. Łojska. Konstytucja 3 Maja. Lublin, 1981. S. 70). Гэтая другая версія здаецца больш праўдападобнай, беручы пад увагу асобу Сапегі, якога не ўдалося б так лёгка прымусіць да дэкларацыі, су пярэчнае ягоным перанням.

Сапегаву прамо ву цалкам прывёў К. Барташэвіч: *Konstytucja 3 Maja. Kronika dni kwietniowych i majowych w roku 1791*, Warszawa, 1906 (перадрук 1989), с. 108–110: «Побач з пастановою пра спадка-ванне трону,— казаў Сапега,— я бачу ў гэтым законе і багата іншых палажэнняў, да якіх я не могу схіліць сваю думку і жадаў бы і хнае змены».

⁵⁷ A. Skałkowski, op. cit. S. 22–38, падаў спіс сяброў Згуртавання паводле стану на восень 1791 г. На той час яно налічвала 213 сяброў, у тым ліку 14 сенатараў і 125 паслоў. У гэтым ліку было 3 сенатары і 37 паслоў з Вялікага Княства. А крамя назаваных ужо вышэй сяброў Радзівілаўскага Клуба гэта былі: інфлянцкі пасол Аляксандр Батоўскі, пінскі пасол Мацей Бутрымовіч, старадубаўскі пасол Адам Храптовіч, смаленскі пасол Дамінік Эйдзятоўскі, жмудскі пасол Ігнацы Гелгуд, ашмянскі пасол Юзаф Коцел, віленскі пасол Тадэвуш Корсак (прыняты на сесіі 27 мая), вількамірскі пасол Тадэвуш Зындрам-Касцялкоўскі, інфлянцкі пасол Станіслаў Ку бліцкі, ковенскі пасол Томаш Мінейка, браслаўскі пасол Станіслаў Мірскі, рэчышскі пасол Мікалай Мароўскі, жмудскія паслы Ян Нагурскі і Станіслаў Алендскі, каштэлян віленскі і сенатар Мацей Радзівіл, ковенскі пасол Фларыян Даліва Сіруць, маршалак надворны літоўскі і сенатар Станіслаў Солтан, упіцкі пасол Юзаф Лей Шташэўскі, палацкі пасол Алойзы Сулістроўскі, жму́дскі пасол Ежи Тышкевіч, віленскі пасол Антоні Тызенгаўз, полацкі пасол Міхал Дэспат-Зено віч, слонімскі пасол Ксаверы Зянковіч.

⁵⁸ W. Smoleński. Ostatni rok Sejmu Wielkiego. Kraków 1897. S. 57.

⁵⁹ Там сама. С. 60.

⁶⁰ J. Kowiecki. Klub Radziwiłłowski. S. 101–103, пераказвае ліст Тадэвуша Матушэвіча троцкаму паслу Міхалу Залескаму з гэткай самай аргументацыяй.

⁶¹ W. Smoleński. Ostatni rok. S. 57, адзначаецца, што Сапега на некалькіх сходах у падканцлерыя літоўскага Храптовіча «прагаварыўся, што робіцца нешта новае».

⁶² Соўмікавыя інструкцыі ўпісаныя ў судовыя кнігі, якія да кастрычніка 1939 г. захоўваліся ў Дзяржаўным Архіве ў Вільні. Аўтар карыстаўся копіямі, зробленымі да 1939 г. літоўскім гісторыкам А. Шапокам. Яны знаходзяцца ў Цэнтральнай Бібліятэцы Літоўскай Акадэміі Навук у Вільні (далей цыт. як BLAN), фонд А. Шапокі, сігн. f 233. 125 (інструкцыі 1788 г.) і f 233. 126 (інструкцыі 1788 г.). На копіях на паях адзначаныя старонкі арыгіналу. Ксеракопіямі, зробленымі ў BLAN, якія абвязаны зычлівасці д-ра Андрэя Б. Закшэўскага, якому шчыра дзякую.

⁶³ BLAN 233.126, k. 225-228 (арыгінал знаходзіцца ў Цэнтральным Гісторычным Архіве ў Вільні, Кн. гарадская віленская SA-4805, к. 480): інструкцыя ад 17 лістапада 1790 г.

⁶⁴ BLAN 233.126, k. 67-69: інструкцыя ад 16 лістапада,

⁶⁵ BLAN 233.126 (Кн. гарадская гарадзенская, сігн. арх. 6607), к. 1342: інструкцыя ад 18 лістапада 1790 г.

⁶⁶ Тамсама, к. 1345, pkt. 31.

⁶⁷ Тамсама, к. 1342.

⁶⁸ BLAN 233.126, к. 67-69.

⁶⁹ Тамсама, к. 225-228.

⁷⁰ Тамсама.

⁷¹ Тамсама, к. 52-56 (Кн. гарадская ковенская, сігн. арх. № 13724, к. 641, pkt. 9).

⁷² Тамсама, pkt. 5.

⁷³ BLAN 233.126, к. 218-224 (Кн. гарадская вількамірская, сігн. арх. № 13942, к. 534, pkt. 9).

⁷⁴ Тамсама (сігн. арх. № 6607, к. 1343, pkt. 9).

⁷⁵ Тамсама, к. 67-69 (сігн. арх. № 5375, к. 1427, pkt. 12).

⁷⁶ Тамсама, к. 1-3 (сігн. арх. № SA-5919, к. 1010): віленская інструкцыя ад 20 жніўня 1788 г.; тамсама, к. 16-23 (сігн. арх. № 6606).

⁷⁷ Тамсама (сігн. арх. № 6607, к. 1343, pkt. 17).

⁷⁸ Тамсама (сігн. арх. № 13724, к. 641, pkt. 5).

⁷⁹ Тамсама, к. 67-69 (сігн. арх. № 5375, к. 1429, pkt. 20).

⁸⁰ Агульна пра інструкцыі літоўскіх соймікаў перыяду Чатырохгадовага Сойму згадвае М.А. Ючас: Литовская шляхта и царизм в XVIII в. (по материалам шляхетских сеймиков) // Феодальная Россия во всемирноисторическом процессе. Москва, 1972. С. 408.

⁸¹ K. Bartoszewicz. Konstytucja 3 maja. S. 109.

⁸² Konstytucja 3 maja 1791 г., oprac. J. Kowecki. Warszawa, 1981. S. 105.

⁸³ Тамсама. Vol. Leg. T. IX. S. 250 і 253; J. Michalski. Unia. S. 114-115; Ён жа. Historia sejmu polskiego. T. I. Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1984. S. 409.

⁸⁴ Vol. Leg. T. IX. S. 228; J. Łojeck. Geneza i obalenie Konstytucji. S. 170, адзначаецца ўдзел К.Н. Сапегі ў некаторых паседжаннях Аховы Законаў, але выказваецца меркаванне, што ён бываў там, замяшчаючы С. Малахоўскага. Дакладней зразумеў справу Р. Лашэўскі, які, праўда, толькі ў заўваже адзначыў, што Сапега «быў дапушчаны ўхвалило сойму ад 17.V.1791 у склад Аховы Законаў». Аўтар спаслаўся на Архіў Чатырохгадовага Сойму (Archiwum Sejmu Czteroletniego), не беручы, аднак, пад увагу Vol. Leg. (Sejm polski w latach 1764-1793. Warszawa-Poznan, 1973. S. 89, p. 36.)

⁸⁵ H. Stroynowski. O Konstytucji Rządu ustanowionej dnia trzeciego i piątego maja r. 1791. Wilno, 1791, bez пагінацый.

⁸⁶ A. Zahorski. Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów. Warszawa, 1959. S. 77-79. J. Michalski, op. cit. S. 114-116, аб грuntавана паставіў пад пытанне погляд Загорскага, што «ася-

родкам апазіцый былі літоўскія паслы, звязаныя з старашляхецкаю патрыйяй, якія ў інтарэсе магнатаў сваёй правінцыі баранілі асонаць найвышэйшых установаў у Літве».

⁸⁷ A. Zahorski, op. cit. S. 79.

⁸⁸ Vol. Leg. T. IX. S. 315.

⁸⁹ J. Michalski. Unia. S. 117.

⁹⁰ Н. Костомаров. Последние годы Речи Посполитой. Т. I (изд. I — 1870), изд. II. Петербург, 1886. С. 536. (пераклад — Аўт.— **Ю.Б.**)

⁹¹ A. Skałkowski, op. cit. S. 16. З гэтай пазіцыяй не згадваецца Я. Лоек, кажучы, што дыскусіі ў Згуртаванні Сяброў Статута аб Праўленні не мелі вырашальнага значэння, бо яно было толькі працягам патрыятычнае партыі ў Сойме (Geneza i upadek Konstytucji. S. 159).

⁹² W. Smoleński. Ostatni rok. S. 126.

⁹³ J. Michalski. Unia. S. 118.

⁹⁴ Тамсама. С. 119.

⁹⁵ J. Malec. Problem. S. 45.

⁹⁶ J. Michalski. Unia. S. 120; J. Malec, loc. cit.

⁹⁷ J. Michalski, op. cit. S. 121.

⁹⁸ Vol. Leg. T. IX. S. 316. Гл.: W. Smoleński. Ostatni rok. S. 71–74. Кратка пра «Заручыны» — J. Michalski, op. cit. S. 121, шырэй — J. Malec. Problem. S. 45–47.

⁹⁹ Vol. Leg. T. IX. S. 203.

¹⁰⁰ Z. Radwański. Prawa kardynalne w Polsce. Poznań, 1952. S. 172.

¹⁰¹ Тамсама. С. 158.

¹⁰² Konstytuция 3 мая. Oprac. J. Kowecki. S. 105.

¹⁰³ На неабходнасць разглядаць Констытуцыю 3 мая поруч з іншымі законамі, якія тыхыліся рэформы дзяржаўнага ладу, першы ўнавуцы звярнуў у вагу Е. Лялевель у працы Trzy konstytucje polskie 1791, 1807, 1815, potow nał i różnice ich rozwążył (...) w roku 1831. Poznań, 1861. S. 75, дзе ён пісаў: «На Чатырохгадовым Сойме было ўхвалена багата законаў, якія развівалі Статут аб Праўленні, альбо канстытуцыйны закон. Гэтыя законы — кардынальныя законы, соймавыя суды, соймікі, ардынарныя і экстраардынарныя соймы, Ахова Законаў, места і мясцовыя суды, Камісіі: паліцыі, вайсковая і скарбовая... Без знаёмства з гэтымі законамі немагчыма досыць пазнаць Констытуцыю 3 мая».

¹⁰⁴ Z. Radwański, op. cit. S. 173.

¹⁰⁵ Vol. Leg. T. IX. S. 242.

¹⁰⁶ B. Leśnogórski. Dzieło Sejmu Czteroletniego. S. 303–306. Падобна пісаў ужо раней W. Sobociński. Pakta Konwenta. Studium z historii prawa polskiego. Kraków, 1939. S. 62.

¹⁰⁷ E. Rostworowski. Legendy i fakty. S. 457.

-
- ¹⁰⁸ B. Leśnogórski. Dzieło. S. 364.
- ¹⁰⁹ W. Kamieniecki. Litwa a Konstytucja 3 maja. Warszawa, 1917. S. 22.
- ¹¹⁰ J. Malec. Problem. S. 47.
- ¹¹¹ W. Smoleński. Studia Historyczne. S. 74.
- ¹¹² H. Kostomarow, o.p. cit. S. 537.
- ¹¹³ Voł. Leg. T. IX. S. 457.
- ¹¹⁴ S. Borowski. Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów. Warszawa, 1938. S. 2.
- ¹¹⁵ Тамсама. С. 5.
- ¹¹⁶ A. Lityński. Nieznane materiały do projektu Kodeksu Stanisława Augusta. CzP-H T. XXX. 1978, z. 2. S. 226.
- ¹¹⁷ S. Borowski, op. cit. S. 9–19.
- ¹¹⁸ Тамсама. С. 17.
- ¹¹⁹ A. Lityński. Nieznane materiały. S. 127. Пазіцыю Сапегі характерызу наступны пасаж: «Слаўны ўспамін пра майго папярэдніка Льва Сапегу будзе і для мяне, хоць часткова, падставай для наследавання. Ягоны твор, як казалі шмат мудрых людзей, Літоўскі Статут стаў святою рэччу для Літвы; ён крыху патрабуе зменаў, адпаведна цяперашнім акалічнасцям, але ягоную аснову наша правінцыя хоча захоўваць непарушна».
- ¹²⁰ Тамсама. С. 227–234; J. Michalski, op. cit. S. 124.
- ¹²¹ Voł. Leg. T. IX. S. 289.
- ¹²² Z. Zdrojkowski. Nieznane litewskie prospekty karne Józefa Weyssenhoffa z 1792 r. //CPH. T. X. 1958, z. 1. S. 91–123.
- ¹²³ A. Lityński. Prawo karne w projekcie Kodeksu Stanisława Augusta // Acta Universitatis Wratislaviensis, № 234: Przegląd Prawa i Administracji. T. V. Wrocław, 1974. S. 177–188.
- ¹²⁴ Тамсама. С. 187.
- ¹²⁵ Voł. Leg. T. IX. S. 326–338. Гл.: B. Leśnodorski. Dzieło. S. 248; J. Michalski. Historia Sejmu. T. I. S. 411.
- ¹²⁶ H. Kołłątaj i inni. O ustaniu owieniu i upadku Konstytucji polskiej 3 maja 1791. Biblioteka Mrówkii. T. 146–151. Lwów, 1882. S. 324.
- ¹²⁷ S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą. S. 657.
- ¹²⁸ W. Konopczyński. Dzieje Polski nowożytnej. T. II. Wyd. II, krajowe, Warszawa, 1986 (Wyd. I —1936). S. 238.
- ¹²⁹ B. Leśnodorski. Dzieło Sejmu Czteroletniego. S. 241. Аналічна ў Historii państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1976. S. 318, дзе гаворыцца, што праз «акт Узаemных Заручынаў, які дапаўняў Канстытуцыю, адбылося канчатковое з'яднанне дзвюх дагэтульшніх дзяржаваў Польшчы і Літвы».
- ¹³⁰ J. Łojeck. Konstytucja 3 maja. Lublin, 1981. S. 34.
- ¹³¹ W. Smoleński. Studia historyczne. S. 73.
- ¹³² W. Sobociński. Paktu konwenta. S. 62.

¹³³ J. Žmuidzinas. Commonwealth polono-lituaniens ou l'Union de Lublin (1569). Paris—La Haye—New York, 1978. S. 221; S. Vansevičius. Lietuvos valstybingumo problema po Lublino unijos (1569 m) // Teisiniu Instituto Raida Lietuvoje XIV—XIX. Vilnius, 1981. S. 54. Нашмат раней у тым жа духу выказваліся M. Römer. Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego. Lwów, 1908. S. 20 і И.И. Лаппо. Западная Россия и ее соединение с Польшею в их историческом прошлом. Прага, 1924. S. 176, 202 (са спасылка на С. Кутшэбу).

¹³⁴ M. i n. A. Šapoka. Didysis Varsuos reformu lietuviškoji Enciklopedija. T. IV. Kaunas, 1937. S. 686. Ён жа. Lietuvos Istorija. Kaunas, 1936 (reprint 1989). S. 433—434. Тамсама А. Ючас. Литовская шляхта. C. 409.

¹³⁵ K. Waga. Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów // Przegląd Wileński. 1926, № 8. S. 2—5.

¹³⁶ E. Rostworowski. Legendy i fakty. S. 452.

¹³⁷ S. Michalski. Unia. S. 121.

¹³⁸ J. Topolski. Dzieje Polski. Poznań, 1976. S. 387.

¹³⁹ T. Wasilewski. Wielkie Księstwo Litewskie w dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569—1795). Federacja dwóch państw i narodów czy państwo jednolite? // Lithuania. 1990, № 1. S. 76.

¹⁴⁰ Z. Szczęska. Ustawa Rządowa z 1791 r. // Konstytucje polskie. Studia monograficzne (...), pod red. M. Kallasa. T. I. Warszawa, 1990. S. 58.

¹⁴¹ Доказам зацікавлення етнічных літоўцаў Канстытуцыяй 3 мая і звязаным з ёю заканадаўствам служаць рукапісны пераклад на літоўскую мову Канстытуцыі 3 мая, Дэкларацыі Аб'яднаных Станаў ад 5 мая, законаў пра соймікі, пра зямянскія кнігі, пра соймавы суд, якія апублікаваў Ю. Тумяліс. Geguzes Trečiosios Konstitucijos i ketveriu metu sejmo nuturimų lietuviškas vertimas // Lietuvos Istorijos Metraštis, 1977 metai. Vilnius, 1978. S. 90—132. Першы звярнуў увагу на рукапіс Чубэк: Katalog rękopisów AU w Krakowie. Kraków, 1906. S. 213, № 1261.

¹⁴² Wydanie III. Wrocław—Warszawa, 1990. S. 178.

¹⁴³ Dzieje agonii. Wyd. III. Warszawa, 1985. S. 295—297, 348.